

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DÂRÜLHİLÂFE’NİN OLUŞUM SÜRECİNDE DOĞU
BAĞDAT’TAKİ MİMARİ YAPILAR (279-334/892-945)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer SAZAK

Enstitü Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Saim YILMAZ

ARALIK - 2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**DÂRÜLHİLÂFE’NİN OLUŞUM SÜRECİNDE DOĞU
BAĞDAT’TAKİ MİMARİ YAPILAR (279-334/892-945)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer SAZAK

Enstitü Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları

**“Bu tez sınavı 10/12/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri
bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK	BAŞARILI
Doç. Dr. Saim YILMAZ	BAŞARILI
Doç. Dr. Osman AYDINLI	BAŞARILI

ÖNSÖZ

Abbâsîler'in ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) tarafından Dicle nehrinin batı yakasında inşa edilen Bağdat şehri, kuruluşundan itibaren Abbâsîler'in devlet merkezi olmuştur. Yine aynı halifenin Dicle nehrinin doğusunda Rusâfe Sarayı'nı inşa ettirmesiyle birlikte şehrin doğu yakası da yerleşime açılmıştır. Ondan sonra gelen bazı Abbâsî halifelerinin şehrin bu yakasında ikamet etmeleri ve önde gelen bazı devlet adamlarının burada saraylar inşa ettirmeleri Doğu Bağdat'ın her geçen gün daha da büyümesini ve gelişmesini sağlamıştır. Nitekim 279 (892) yılına kadar geçen süreç içerisinde Doğu Bağdat'ta Rusâfe, Şemmâsiye ve Muharrim olmak üzere üç büyük yerleşim yeri ortaya çıkmıştır.

221 (836) yılında Halife Mu'tasım (218-227/833-842) tarafından Sâmerî'ye taşınan devlet merkezi 279 yılında Halife Mu'tazîd-Billâh (279-289/892-902) tarafından yeniden Bağdat'a taşınmıştır. Devlet merkezini yeniden Bağdat'a taşıyan Halife Mu'tazîd'in hilafet sarayı olarak Doğu Bağdat'ta bulunan Hasenî Sarayı'nı tercih etmesi, Doğu Bağdat'ın gelişmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Halife Mu'tazîd ve ondan sonra halife olan oğulları Müktefi (289-295/902-908) ve Muktedir'in (295-320/908-932) Hasenî Sarayı etrafında yeni saraylar ile cami, meydan, hayvanat bahçesi ve at çiftliği gibi çeşitli yapılar ilave etmeleri Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe adında büyük bir yeni yerleşim yerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Nitekim Halife Mu'tazîd ve oğulları tarafından oluşturulan Dârülhilâfe, devletin yıkılışına kadar hilafet sarayı olmaya devam etmiştir.

Bu çalışmada Bağdat'ın 279 yılında yeniden hilafet merkezi olmasından 334 (945) yılında Büveyhîler'in Abbâsîler'i nüfuzları altına alıncaya kadar geçen yaklaşık 55 yıllık süreç içerisinde Doğu Bağdat'ta özellikle de yeni hilafet sarayı merkezi Dârülhilâfe'de yürütülen imar faaliyetleri incelenecektir. Üç bölümden meydana gelen çalışmanın birinci bölümünde Doğu Bağdat'taki yerleşim yerleri, ikinci bölümünde idari yapılar ve üçüncü bölümünde sosyal ve kültürel yapılar ele alınmıştır.

Tez çalışmamızın başlangıcından tamamlanmasına kadar her aşamada desteklerini ve yol gösterici tavsiyelerini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Saim Yılmaz'a şükranlarımı sunarım. Önemli katkılarından dolayı Prof. Dr. Levent Öztürk'e ve Doç. Dr. Osman Aydın'lı hocalarıma teşekkür ederim. Bir diğer hocam Dr. Öğr.

Üyesi Halil İbrahim Hançabay’a ve hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih Yalçın’ın yapmış oldukları tenkit ve teklifler için her ikisine de teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, meslektaşım, abim Arş. Gör. Samet Sazak’a yalnızca tez sürecinde sağlamış olduğu katkılarından dolayı değil, aynı zamanda hayatın her aşamasında desteklerinden ötürü müteşekkirim. Yine maddi-manevî desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen bir diğer değerli abime, kıymetli anne babama ve bütün aileme minnettarım. Ayrıca arkadaşlarıma ve özellikle beni yalnız bırakmayan dostum Ahmet Şan’a teşekkür ederim.

Ömer SAZAK

14.12.2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ.....	v
HARİTA LİSTESİ.....	vi
ÖZET	vii
SUMMARY	viii

GİRİŞ	1
-------------	---

BÖLÜM 1: YERLEŞİM YERLERİ	14
---------------------------------	----

1.1. Mahalleler.....	14
1.1.1. Rusâfe Mahallesi	15
1.1.2. Şemmâsiye Mahallesi.....	18
1.1.3. Muharrim Mahallesi	20
1.2. Çarşılar.....	21
1.2.1. Sûku'l-Ataş.....	21
1.2.2. Sûku's-Selâsâ	22
1.2.3. Sûku Yahyâ	23
1.2.4. Sûku's-Silâh	23
1.2.5. Sûku'l-Varrâkîn.....	24
1.2.6. Sûku'r-Reyhâniyyîn	24
1.3. Nehirler/Kanallar	25
1.3.1. Fadl Kanalı	28
1.3.2. Mehdî Kanalı.....	28
1.3.3. Ca'feriye Kanalı	29
1.3.4. Mûsâ Nehri	29
1.3.5. Muallâ Nehri	30
1.3.6. Üçüncü Nehir	30
1.4. Köprüler.....	30

1.5. Surlar	32
1.5.1. Rusâfe Suru	32
1.5.2. Müstaîn Suru	33
1.5.3. Dârülhilâfe Suru	37
BÖLÜM 2: İDÂRÎ YAPILAR.....	41
2.1. Dârülhilâfe	41
2.2. Saraylar.....	47
2.2.1. Hasenî Sarayı.....	47
2.2.2. Süreyyâ Sarayı.....	51
2.2.3. Tâc Sarayı.....	54
2.2.4. Fırdevs Sarayı.....	58
2.2.5. Cevsakulmuhdes Sarayı	59
2.2.6. Dârü’ş-Şecere Sarayı.....	59
BÖLÜM 3: SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPILAR.....	62
3.1. Cuma Câmileri, Mescitler, Musallâlar	62
3.1.1. Cuma Camileri	62
3.1.2. Mescitler.....	71
3.1.3. Musallâlar.....	71
3.2. Hastaneler	72
3.2.1. Sâ’id Hastanesi (Sâ’idî Hastanesi, Reşîd Hastanesi)	72
3.2.2. Bedir el-Mu‘tazıdî Hastanesi	74
3.2.3. Ali b. Îsâ Hastanesi.....	75
3.2.4. Seyyide Hastanesi	77
3.2.5. Muktedirî Hastanesi	77
3.2.6. İbnü’l-Furât Hastanesi.....	78
3.2.7. Bâbü Muhavvel Hastanesi.....	78
3.2.8. Emîr Beckem Hastanesi	79
3.3. Hamamlar	81
3.4. Zindanlar.....	86

3.4.1. Metâmir Zindanı.....	86
3.4.2. Bustânu Mûsa Zindanı	87
3.4.3. Sicnü'l-Cedîd/Yeni Zindan	88
3.4.4. Saray Zindanları	88
3.5. Mezarlıklar.....	89
3.5.1. Hayzurân Mezarlığı.....	90
3.5.2. Mâlikiyye Mezarlığı.....	91
3.5.3. Nüzûr Mezarlığı/Türbesi	92
3.5.4. Beradân Kapısı Mezarlığı.....	92
SONUÇ	93
KAYNAKÇA.....	96
ÖZGEÇMİŞ	103

KISALTMALAR

b. : İbn

bk. : Bakınız

çev. : Çeviren

ed. : Editör

Hz. : Hazreti

krş. : Karşılaştırınız

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm tarihi

Sav. : Sallallâhu aleyhi ve sellem

t.y. : Tarih yok

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik

TTK : Türk Tarih Kurumu

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Müktefî-Billâh ve Muktedir-Billâh Döneminde Darülhilâfe İçerisinde Çalışanlar ve Sayıları.....	43
Tablo 2: Tarihçilere Göre Bağdat'ta Bulunan Cuma Camileri.....	63
Tablo 3: Bağdat Hamamlarında Görevli Kimseler ve Görevleri.....	85



HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Rusâfe'nin İnşasından Sonra Oluşan Bağdat Haritası	18
Harita 2: İstahrî'nin <i>Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik</i> Adlı Eserinde Fırat Nehri ve Çevresini Gösteren Harita	26
Harita 3: Sâmerîâ Ulucamiinin Melviye (Spiral, Helezon) Olarak Bilinen Minaresi ..	56
Harita 4: Bağdat Şehir Planı (IV-VI/X-XII)	61
Harita 5: Jacob Lassner Tarafından Hazırlanan Dairevi Şehrin ve Mansûr Caminin Planı	64
Harita 6: Cresweel'in Eserinde Yer Alan Mansûr Caminin Planı	66
Harita 7: Ebû Ca'fer el-Mansûr, Hârûnürreşid ve Mu'tazîd-Billâh Tarafından Mansûr Camiinde Yapılan Düzenlemelere Dair Planlar	67

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	X	Doktora	
Tezin Başlığı: Dârülhilâfe'nin Oluşum Sürecinde Doğu Bağdat'taki Mimari Yapılar (279-334/892-945)			
Tezin Yazarı: Ömer SAZAK		Danışman: Doç. Dr. Saim YILMAZ	
Kabul Tarihi: 10.12.2020		Sayfa Sayısı: viii (ön kısım), 95 (tez)	
Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları		Bilim Dalı:	
İslam medeniyeti tarihi içerisinde büyük bir öneme sahip olan Bağdat, devlet merkezi olarak Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) tarafından ilk olarak Dicle nehrinin batı yakasında kurulmuştur (145/762). Yine onun Dicle nehrinin doğusunda Rusâfe Sarayı'nı inşa ettirmesi ve kendinden sonraki bazı Abbâsî halifelerinin bu tarafta ikamet etmeleriyle birlikte Bağdat'ın doğu yakası da gelişmeye başlamıştır. 279 (892) yılına kadar geçen süreç içerisinde Doğu Bağdat'ta Rusâfe, Şemmâsiye ve Muharrim olmak üzere üç büyük mahalle kurulmuştur. Doğu Bağdat, bu üç mahallenin sınırları içerisinde gelişmiş ve büyümüştür. Halife Mu'tasım (218-227/833-842) tarafından 221 (836) yılında Sâmerra'ya taşınan devlet merkezi 279 yılında Halife Mu'tazîd-Billâh (279-289/892-902) tarafından yeniden Bağdat'a taşınmıştır. Hilafet sarayı olarak Hasenî Sarayı'nı tercih eden Mu'tazîd, Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe adında büyük bir yeni yerleşim yerinin daha ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. O ve ondan sonra halife olan oğulları Müktefî (289-295/902-908) ve Muktedir (295-320/908-932) tarafından Dârülhilâfe içerisinde pek çok sarayın yanı sıra cami, meydan, hayvanat bahçesi ve at çiftliği gibi çeşitli yapılar inşa edilmiştir. Mu'tazîd ve oğulları tarafından oluşturulan Dârülhilâfe, devletin yıkılışına kadar hilafet sarayı olmaya devam etmiştir. Bu çalışmada Bağdat'ın 279 yılında yeniden hilafet merkezi olmasından 334 (945) yılında Büveyhîler'in Abbâsîler'i nüfuzları altına alıncaya kadar geçen yaklaşık 55 yıllık süreç içerisinde Doğu Bağdat'ta özellikle de Dârülhilâfe'de yürütülen imar faaliyetleri incelenecektir.			
Anahtar Kelimeler: İslâm Şehir Tarihi, Abbâsîler, Bağdat, Doğu Bağdat, Dârülhilâfe			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	X	Ph.D.	
Title of Thesis: The Architectural Structures in Eastern Baghdad in The Formation Process of The Dâr-al-Khilâfa (279-334/892-945)			
Author of Thesis: Ömer SAZAK		Supervisor: Assoc. Prof. Saim YILMAZ	
Accepted Date: 10.12.2020		Number of Pages: viii(pre-text), 95 (body)	
Department: Islamic History and Arts		Subfield:	
The city of Baghdad, which has a vast essential in the history of Islamic civilization, was first established by the Abbasid caliph Ebû Ca'fer al-Mansûr (136-158/754-775) on the west bank of the Tigris River as the state center (145/762). The eastern side of Baghdad also get roling develop after he built the Rusâfah Palace in the east of the Tigris River and some of the Abbasid caliphs after him resided on this side. In the period until 279 (892), three large neighborhoods, Rusâfah, Shammâsiyah and Mukharrim, were established in East Baghdad. East Baghdad developed and grew within the borders of these three neighborhoods. The state center was moved to Samarra by Caliph al-Mu'tasim (218-227/833-842) in 221 (836) and moved back to Baghdad again by Caliph al-Mu'tadid-Billâh (279-289/892-902) in 279. Mu'tadid, who preferred the Haseni Palace as the palace of the caliphate, pioneered the emergence of another large new settlement called Dâr-al-Khilâfa in East Baghdad. Various buildings such as mosque, square, zoo and horse farm were built in Dâr-al-Khilâfa by him and his sons who became caliphs after him, al-Muktafi (289-295/902-908) and al-Muqtadir (295-320/908-932). Dâr-al-Khilâfa, which was built by al-Mu'tadid and his sons, continued to be the Palace of the Caliphate until the collapse of the state. In this study, the zoning activities carried out in East Baghdad, especially in Dâr-al-Khilâfa, in the period of just about 55 years from Baghdad becoming the center of Caliphate again in 279 until the Buwayhids took the Abbasids under their influence in 334.			
Keywords: Islamic City History, Abbâsids, Baghdad, East Baghdad, Dâr-al-Khilâfa			

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Tezimizin konusu, Abbâsîler'in yeni hilafet merkezi olan Doğu Bağdat'ın topografyası ve birçok saray barındıran Dârülhilâfe'nin içerisinde ve çevresinde, 279-334 (892-945) yılları arasında yürütülen imar faaliyetlerini incelemektir. Doğu Bağdat'ta inşa edilen saraylar, hastaneler, camiler, zindanlar, vb. yapılar, bu faaliyetler içerisinde yer alan bazı örneklerdir.

Araştırmanın Önemi

Tezimizin önemi, hilafet merkezinin yeniden Bağdat'a taşınmasının ardından, şehrin doğu tarafında oluşmaya başlayan Dârülhilâfe ve etrafında inşa edilen çeşitli yapıların tespit edilmesi noktasında literatüre katkı sağlayacak olmasıdır.

Araştırmanın Amacı

Bu tezdeki temel amacımız, Sâmerî dönemi sonrası hilafet merkezi olan Doğu Bağdat'taki Dârülhilâfe'nin oluşum sürecini merkeze alıp yine buradaki çeşitli faaliyetleri tespit etmektir. Yine incelenen dönem içerisindeki Doğu Bağdat'ın topografyasını ortaya koymak, çalışmamızın diğer bir amacıdır.

Araştırmanın Kapsamı

Tezimizin kapsamı, Bağdat'ın 279 (892) yılında yeniden hilafet merkezi olmasından 334 yılında Büveyhîler'in Abbâsîler'i nüfuzları altına alıncaya kadar geçen yaklaşık 55 yıllık bir süreyi içermektedir. Bu süreç içerisinde yeni hilafet sarayı Dârülhilâfe başta olmak üzere Doğu Bağdat'ta yürütülen imar faaliyetleri incelenecektir. Bununla birlikte bu dönemde bazı ilave ve yenilikler yapılan daha önceki dönemde inşa edilmiş yapılar da konu bütünlüğünü sağlama adına çalışmaya dahil edilmiştir. Ayrıca aynı mantık içerisinde incelenen dönem içerisinde Batı Bağdat'ta oluşturulan mimari yapılara da yer verilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Tezimizde öncelikle “kaynak kritiği” yöntemi benimsenerek, konumuzla ilgili rivayetlerin değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmada özellikle tablolara ve haritalara imkân ölçüsünde yer verilmeye çalışılmıştır. Zira incelediğimiz konuyla ilgili şahıs ve yer isimleri, inşa edilen yapıların konumu vb. gibi ayrıntılı bilgilerin bulunması böyle bir yöntem izlemeyi gerekli kılmaktadır. Bu vesile ile sosyal bilimlerdeki gözlemlenebilirlik ve ölçülebilirlik sorununu bir nebze de olsa azaltmayı hedefledik.

Araştırmanın Kaynakları

Abbâsîler dönemi Bağdat şehrinin yaklaşık elli beş yıllık bir kesitini ele alan bu çalışmada doğrudan Bağdat şehir tarihine dair yazılan eserlerin yanı sıra genel tarih kitapları, tabakat, coğrafya ve kültür tarihi gibi farklı türdeki pek çok eserden istifade edilmiştir. Aynı zamanda bu kaynaklardan elde edilen bilgilerin yorumlanmasında birçok araştırma eserinden de yararlanılmıştır. Bundan dolayı bu çalışmada istifade ettiğimiz eserler, “Kaynaklar” ve “Araştırmalar” olmak üzere iki ayrı başlık altında incelenecektir.

Kaynaklar

İslam tarihinde şehir tarihçiliğine dair yazılan eserlerin ilk örneklerinden olan İbn Ebû Tâhir’in (ö. 280/893) *Târîhu Bağdâd* adlı eseri, Mühtedî-Billâh (255-256/869-870) dönemine kadar olan olayları ele alır. Dolayısıyla bu eser bizim ele aldığımız dönemin dışında kalmaktadır.¹ Mu‘tazîd-Billâh, Müktefî-Billâh ve Muktedir-Billâh dönemlerini kapsayan kısım oğlu Ebü’l-Hüseyin Ubeydullah b. Tâhir (ö. 313/925-26) tarafından bu esere zeyl olarak yazılmıştır. Ancak bu eser, günümüze ulaşmadığı için istifade edilememiştir.

İslam tarihinin erken dönem müelliflerinden Ya‘kûbî (ö. 292/905’ten sonra), *Kitâbü’l-Büldân*² adlı eserini 278 (891) yılında tamamlamıştır. Bundan dolayı bu eserde incelediğimiz döneme ait bilgi mevcut değildir. Ancak, Abbâsîler’in ilk döneminde oluşan Doğu Bağdat’ın topografyasını tespit etmede önemli katkısı olmuştur.

¹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, (İstanbul: İSAR Yayınları, 1998), 49.

² Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Vâzih el-Ya‘kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, nşr. Muhammed Emin Dennâvî (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2002).

Taberî'nin (ö. 310/922) *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*³ isimli eseri ele aldığımız dönem için muasır kaynak konumundadır. Müellif, önceleri çeşitli ilim merkezlerine seyahatlerde bulunurken, 279 yılından itibaren Bağdat'ta ikamet etmiştir. Onun bizzat kendisinin olaylara şahit olması, eserinin önemini daha da arttırmıştır. Ancak 302 (902) yılında eserini sonlandıran Taberî, incelenen dönem içerisinde Doğu Bağdat'ta yapılan imar faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler vermemiştir. Örneğin, Taberî, Mu'tazîd-Billâh tarafından yaptırılan Metâmir Zindanı'nın oğlu Müktefî tarafından yıktırılıp yerine Saray Camii yapıldığını kaydetmektedir.⁴ Ancak, caminin inşasında kullanılan malzemelerin neler olduğu, kaç işçinin çalıştığı gibi hususlara yer vermemiştir. Bununla birlikte Taberî, Batı Bağdat'ın kuruluşu, Doğu Bağdat'ta ilk yerleşim olan Rusâfe'nin inşası ile ilk dönem halife ve devlet adamlarının Doğu Bağdat'ta yaptığı imar faaliyetleri hakkında önemli bilgiler sunmuştur.

Sûlî'nin (ö. 335/946) *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve 'l-Müttakîlillâh*⁵ ve *Kısmün min ahbâri 'l-Muktedir-Billâh el-'Abbâsî*⁶ adlı eserleri zaman zaman başvurulacak kaynaklar arasındadır.

Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcû'z-zeheb*⁷ adlı eserinde, konumuzla ilgili diğer kaynaklarda yer almayan bazı bilgileri bulmak mümkün olmuştur.. Nitekim Süreyyâ Sarayı'nın maliyetine dair bilgi, yalnızca Mes'ûdî'nin eserinde yer almaktadır.⁸ Aynı şekilde Kâhîr-Billâh'ın Tâc Sarayı'nda oluşturduğu turuncgiller bahçesine dair bilgiyi de sadece Mes'ûdî kaydetmiştir.⁹ Onun eserinde, az sayıda da olsa Taberî'nin zikrettiklerinden farklı rivayetlerin bulunması, Mes'ûdî'nin başka kaynaklardan da istifade ettiğini göstermektedir.¹⁰

³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, nşr. Ebu'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru süveydan, 1967).

⁴ Taberî, *Târîh*, 10/88.

⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve 'l-Müttakîlillâh*, nşr. Heyworth Dunne (Beyrut: Dârü'l-mesîre, 1983).

⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Kısmün min ahbâri 'l-Muktedir-Billâh el-'Abbâsî*, nşr. Halef Reşîd Numân (Bağdad: Dârü's-şuûni'l-İslâmiyyeti'l-âmme, 1999).

⁷ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü 'l-cevher*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Matbaatü's-sâde 1385/1965).

⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 4/233.

⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 4/258.

¹⁰ Saim Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006), 19.

İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tecâribü'l-ümem* adlı eserinde,¹¹ özellikle Merdâvic b. Ziyâr'ın (ö. 323/935) öldürülmesi olayını anlatırken Bağdat hamamları hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Bunun yanında, Doğu Roma İmparatorluğu elçilerinin esir değişimi için Bağdat'a gelişlerini, ilk olarak İbn Miskeveyh zikretmektedir.

İncelenen dönem için son derece önemli olan iki eser Sâbî'nin (ö. 448/1056) *Rüsûmu Dâri'l-Hilâfe*¹² ve *el-Vüzerâ*¹³ adlı kitaplarıdır. Müellif, genel olarak *Rüsûmu Dâri'l-Hilâfe*'de, hilafet saraylarındaki protokol kullarına, resmi yazışmalara yer vermektedir. Aynı zamanda dönemin idari yapısı, bazı önemli belgeler içermesi eserin önemini daha da artırmaktadır. Bizim çalışmamız açısından eseri önemli kılan husus, Abbâsiler'in yeni hilafet merkezi olan Dârülhilâfe'nin yapısı ve işleyişi hakkında vermiş olduğu bilgilerdir. Dârülhilâfe'nin ilk kurulduğu zamanlardaki büyüklüğüne, içerisinde barındırdığı bazı yapılara ve zamanla geçirdiği değişikliğe işaret etmektedir. Buna ilaveten, Mu'tazîd-Billâh, Müktefî-Billâh ve Muktedir-Billâh dönemlerindeki Dârülhilâfe'de çalışan görevli sayılarına dair verdiği bilgiler son derece önemlidir.¹⁴ *el-Vüzerâ* adlı eserinde Mu'tazîd dönemine ait, bir bütçe hesaplanmasına dair kaydı yer almaktadır.¹⁵ Bu kayıt sayesinde Mu'tazîd'ın ilk yıllarında, Bağdat'ta bulunan hastanenin hangisinin olduğu tespit edilebilmiştir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*¹⁶ adlı eseri bu çalışma esnasında en çok istifade ettiğimiz kaynaklardan birisidir. Müellif, hadis ve tarih alanında elliden fazla kitap yazmıştır. Bunlardan en meşhuru olan *Târîhu Bağdâd*, 14 ciltten oluşmaktadır. Birinci cildinde Bağdat'ın kuruluşundan, Batı ve Doğu Bağdat'ın topografyasından bahsetmektedir. Diğer ciltlerinde ise Bağdat'ta yetişen ve farklı şehirlerden Bağdat'a gelen alimleri alfabetik sırayla anlatmaktadır.¹⁷ Söz konusu eserde Dârülhilâfe'nin temelini oluşturan Hasenî Sarayı hakkında ve yine Tâc Sarayı ile

¹¹ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi'l-ümem*, nşr. H. F. Amedroz - D. S. Margoliouth (Oxford, 1920).

¹² Ebû'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûmu dâri'l-hilâfe*. nşr. Mîhâil Avvâd (Kahire: Dârü'l-afâki'l-Arabî, 2003).

¹³ Ebû'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-ümerâ fî târihi'l-vüzerâ*, nşr. Hasan ez-Zeyn (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1990).

¹⁴ Sâbî, *Rüsûmü dâri'l-hilâfe*, 7-9, 21.

¹⁵ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 16-17.

¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, (Beyrut: Dârü'l-Fikir, 2001).

¹⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî'nin hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, 90.

Süreyyâ Sarayları'nın yapımları hakkında pek çok bilgiler mevcuttur. Doğu Roma İmparatorluğu elçilerinin 305 yılındaki Bağdat ziyaretlerini anlatırken sunulan oldukça detaylı bilgiler Doğu Bağdat'taki Dârülhilâfe'nin içerisindeki saraylar, bahçeler vb. yapılar hakkında pek çok önemli bilgiye ulaşmamıza imkân sağlamıştır. Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî'nin, Bağdat'ın doğusunda yer alan çarşılar, nehirler, zindanlar ve mezarlıklar hakkında bilgiler vermesi, Doğu Bağdat'ın oluşum sürecini belirlenmesinde yardımcı olmuştur.

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) *Menâkibu Bağdâd*¹⁸ ve *el-Muntazam*¹⁹ adlı eserleri yine bu çalışma için önemli kaynaklardır. *Menâkibu Bağdâd* isimli eserde Bağdat hakkında muhtasar bilgiler bulunmaktadır.²⁰ Bununla birlikte *el-Muntazam* adlı eserde ise tez konumuzla alakalı bir hayli fazla veri mevcuttur. Hatta bazı bilgileri sadece bu eserde bulabilmekteyiz. Mesela bu eserde geçen bir rivayet sayesinde Bâbu Muhavvel Hastanesi'nin incelediğimiz dönem içinde kullanıldığını görmüş oluyoruz.²¹

Muahhar dönem kaynaklardan İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târîh*²² adlı eseri, başvurulacak kaynaklardır.

Coğrafya türü eserlerden İbn Rüsteh'in (ö. 300/913'ten sonra) *el-A'lâku'n-nefise*²³ adlı eseri ve İbnü'l-Fakîh'in (III-IV./IX-X. yüzyıl) *Kitâbü'l-Büldân*²⁴ isimli eseri çalışma esnasında başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. İstahrî'nin (ö. 340/951-952'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*²⁵ adlı eserinde Dârülhilâfe ve Bağdat'ta bulunan Cuma camileri hakkında vermiş olduğu bilgiler konumuz açısından oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra İbn Havkal'ın (ö. 365/975) *Sûretü'l-arz*,²⁶ Makdisî'nin (ö. 381/991) *Aḥsenü't-*

¹⁸ Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbn el-Cevzî, *Menâkibu Bağdad*, tsh. Muhammed Behcet el-Eserî el-Bağdâdî (Bağdat: Matbâatu Dârü's-Selam, 1342).

¹⁹ Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbn el-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1412/1992).

²⁰ İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler veren Şeşen, onun *Menâkibu Bağdâd* kitabını zikretmemiştir. Detaylı bilgi için bk. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, 122.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/400-401.

²² İzzeddin Ali b. Muhammed b. el-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. C. J. Tonberg (Beyrut: Dâru sâdir-Dâru Beyrut, 1965).

²³ Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüsteh, *el-A'lâku'n-nefise*, çev. Ali Fuat Ekber (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).

²⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1416/1996).

²⁵ Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goege (Leiden: Brill, 1870).

²⁶ Ebü'l-Kâsım b. Havkal, *Sûretü'l-arz*, (Leiden: E.J. Brill, 1938), 241.

teḳâsîm fî marîfeti'l-ekâlim,²⁷ İbn Cübeyr'in (ö. 664/1277) *Rihletu İbn Cübeyr*²⁸ adlı eserleri zaman zaman başvurulan kaynaklardandır.

Hayatı hakkında, eserinde geçen bazı ipuçları dışında bilgi bulunmayan İbn Serâbiyûn'un 4./10. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Eser, Bağdat nehirleri hakkında detaylı bilgi vermektedir. 1985 yılında Guy Le Strange tarafından, İngilizce tercümesi ile *Description of Mesopotamia and Baghdâd, Written about the Year 900 A.D. by Ibn Serapion*²⁹ adıyla neşredilmiştir. Doğu Bağdat'ın su ihtiyacını karşılayan nehirler hakkında vermiş olduğu bilgiler, çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır.

Bu çalışmada en fazla istifade edilen diğer bir kaynak, muahhar dönem tarihçilerden Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*³⁰ adlı eseri olmuştur. Gerek bu döneme ait saraylar hakkında vermiş olduğu bilgiler gerekse diğer kaynaklarda yer alan rivayetlerde geçen yerlerin, yapıların vb. isimlerin tespiti noktasında sunmuş olduğu bilgiler son derece kıymetlidir. Bir diğer muahhar coğrafyacı Kazvî'nin (ö. 682/1283) *Âsârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd*³¹ isimli kitabıdır. Tespit edilebildiği kadarıyla yalnızca onun eserinde, Dârülhilâfe Suru'nun hilal şeklinde olduğu belirtilmiştir.³²

Ele alınan dönem içerisinde inşa edilen hastaneler hakkındaki bilgilerin tespitinde Kiftî'nin (ö. 646/1248) *Kitâbu İḥbârü'l-Ulemâ bi-Aḥbâri'l-Hukemâ*³³ ve İbn Ebî Useybia'nın (ö. 668/1269) *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*³⁴ adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Araştırmalar

Abbâsîler'in devlet merkezi Bağdat hakkında yabancı literatürde ve ülkemizde farklı çalışmalar mevcuttur. Guy Le Strange'in *Baghdad During the Abbasid Caliphate* adlı

²⁷ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Aḥsenü't-teḳâsîm fî marîfeti'l-ekâlim*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1906).

²⁸ Ebü'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1964).

²⁹ Guy Le Strange, "Description of Mesopotamia and Baghdâd, Written about the Year 900 A.D. by Ibn Serapion", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain And Ireland* (Ocak 1895).

³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru sâdır, 1977).

³¹ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvî'nî, *Âsârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1960).

³² Kazvî'nî, *Âsârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-bilâd*, 315-316.

³³ Ebu'l-Hasan Cemaleddîn Ali b. Yusuf el-Kiftî, *Kitâbu İḥbârü'l-Ulemâ bi-Aḥbâri'l-Hukemâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005).

³⁴ Muvaffakuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Useybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, nşr. Nizâr Rıdâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, t.y.).

eseri,³⁵ Bağdat hakkında yapılan ilk çalışmalardandır. Le Strange bu eserinde, erken dönem İslam tarihi kaynaklarından istifade ederek, Bağdat'ın kuruluşu, fiziki yapısı, Doğu Bağdat'ın üç büyük mahallesi (Rusâfe, Şemmâsiye, Muharrim) ve şehirde inşa edilen yapıları ele almıştır. Le Strange'in eseri, tezin planını oluşturmada önemli katkılar sağlamıştır. Buna ilaveten, kaynaklardan hareketle oluşturduğu beş adet Bağdat haritası, incelenen dönem içerisindeki Bağdat'ın topografyasını anlaşılmasında kolaylık sağlamıştır. Yazarın yapmış olduğu yorumlardan ve değerlendirmelerden zaman zaman istifade edilmiştir.

Bağdat tarihi açısından öne çıkan bir diğer çalışma Creswell'in *A Short Account of Early Muslim Architecture*³⁶ isimli kitabıdır. İslam mimarisinin çeşitli dönemlerini ve gelişimini anlatan yazar, Bağdat'ın kuruluşuna dair önemli bilgiler vermiştir. Creswell'in, çalışılan dönem içerisinde de varlığını sürdüren Mansûr Cami'nin planına dair vermiş olduğu çizim son derece kıymetlidir.

Jacob Lassner'in *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*³⁷, adlı eseri ve *Why did the Caliph Mansûr Build ar-Rusâfah? A Historical Note*³⁸ isimli çalışmasından ve yine İsviçreli şarkiyatçı Adam Mez'in Türkçe'ye *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*³⁹ adıyla tercüme edilen eserinden istifade edilmiştir.

İslam dünyasında yapılan çalışmalar arasında Bağdat'ta bulunan çarşıları ele alan Hâni Hamûd Avdet er-Rufû'nun, *Esvâku Bağdâd*⁴⁰ isimli çalışmasıyla, Halûd Mustafa Hamâs'ın *Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî*⁴¹ adlı araştırmalarını öncelikle zikretmek gerekir. Özellikle Bağdat'ta inşa edilen köprülere ve incelenen dönemde kaç köprü bulunduğuna dair verdiği bilgiler açısından Hamâs'ın çalışması önemli katkı sağlamıştır. Mustafa Cevad ve Ahmed Sûsê'ye ait olan *Delîlu hâritati Bağdâd el-*

³⁵ Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, (Oxford: The Clarendon Press, 1900).

³⁶ K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, (Middlesex: Penguin Books, 1958).

³⁷ Jacob Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, (Detroit: Wayne State University, 1970).

³⁸ Jacob Lassner, "Why did the Caliph Mansûr Build ar-Rusâfah? A Historical Note", *Journal of Near Eastern Studies*, 1/24 (Ocak-Nisan 1965).

³⁹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014).

⁴⁰ Hâni Hamûd Avdet er-Rufû, *Esvâku Bağdâd* (Ürdün: el-Câmiatü'l-Ürdiniyye, Doktora Tezi, 2007).

⁴¹ Halûd Mustafa Hamâs, "Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî", *Mecelletü'd-Dirâsiyyeti ve'l-Hadâriyyeti* 5/17 (Haziran 2013).

*Mufaşşal fî hitati Bağdâd kadîmen ve hadîsen*⁴² isimli eser de benzer şekilde şehrin topografyası ele alınırken faydalanan bir diğer önemli çalışmadır.

Muhammed Manazir Ahsen'in *Abbâsiler Döneminde Sosyal Hayat*⁴³ adlı eseri Abbâsiler döneminde sosyal hayat içerisinde birçok bilgi vermesinin yanında hamamların yapısının, çalışma sistemlerinin anlaşılmasında son derece önemli katkılar sağlamıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda ülkemizde Bağdat'la alakalı bazı çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-8-9 Kasım 2008* adıyla gerçekleştirilen sempozyumdur. Bu sempozyumda, Bağdat'ın kuruluşunu, siyasi, ekonomik, kültürel durumunu, Büveyhîler ve Osmanlılar zamanındaki Bağdat'ın farklı dönemlerini inceleyen çeşitli tebliğler sunulmuştur. Ancak bu tebliğler arasında bizim ele aldığımız 279-334 (892-945) yılları arasını kapsayan bir çalışmaya tesadüf edilememiştir.

Ülkemizde Bağdat hakkında yapılan çalışmalar arasında yer alan Kadir Kan'ın *Abbâsiler'in Birinci Asrında Bağdat*⁴⁴ isimli doktora tezi, Halife Mansûr'un hilafet merkezi olarak Bağdat şehrini kurmasından hilafet merkezinin Sâmerrâ'ya taşınmasına kadar olan süreci ele almaktadır. Bu çalışmada Bağdat'ın kuruluşu ve fiziki yapısı, sosyo-kültürel ve ekonomik durumu incelenmiştir. Diğer bir doktora tezi Abdülhamit Dünder'in *4/10. Yüzyılda Bağdat*⁴⁵ adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada IV. (IX) yüzyıldaki Bağdat'ın topoğrafyasından, toplumsal yapısından ve gündelik hayatından bahsedilmektedir. Özellikle Büveyhîler döneminde Bağdat'ın toplumsal ve kültürel görünümü tespit edilmeye çalışılmıştır. Yüz yıllık bir zamanı inceleyen bu çalışmada bizim ele aldığımız 279 (892) yılında Abbâsiler'in Sâmerrâ'dan yeniden Bağdat'a dönüşlerinden 334 (945) yılında Büveyhîler'in Abbâsiler'i nüfuzları altına aldıkları döneme kadar olan süreç de ana hatları ile de olsa ele alınmıştır. Bu durum, daha dar bir zaman aralığı olan 279-334 yılları arasını daha kapsamlı bir şekilde incelememize

⁴² Mustafa Cevad-Ahmed Sûse, *Delîlu Hâritati Bağdâd el-Mufaşşal fî Hitati Bağdâd Kadîmen ve Hadîsen* (Beyrut: Mektebetü'l-Hadârât [Matbaatu'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-'Irâki: Bağdat 1958'in ofseti]).

⁴³ Muhammed Manazir Ahsen, *Abbâsiler Döneminde Sosyal Hayat*, çev. Mehmet Emin Şen (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019).

⁴⁴ Kadir Kan, *Abbâsilerin Birinci Asrında Bağdat* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).

⁴⁵ Abdülhamit Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

olanak sağlamıştır. Bir diğer eser, Hüseyin Polat'ın *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebü'l Ferec İbnu'l-Cevzi*⁴⁶ adlı eserdir. Bağdat'ın kuruluşundan Selçuklular'a kadar oldukça uzun bir dönemi ele alan ve yalnızca İbnu'l-Cevzi'nin eserine dayanan Hüseyin Polat'a ait bu eserde muhtasar bilgiler vardır.⁴⁷

Bu çalışma esnasında başvurduğumuz bir diğer çalışma, Levent Öztürk'ün *İslam Dünyasında Hastaneler*⁴⁸ adlı eseridir. Bağdat'ta inşa edilen hastaneler hakkında detaylı bilgiler bulunan bu eserde, Öztürk'ün yapmış olduğu yorum ve değerlendirmelerden bir hayli istifade edilmiştir.

Şehir tarihi araştırmalarına ek olarak incelenen dönem içindeki Abbâsîler'in siyasi durumunu anlatan çalışmalar mevcuttur. Saim Yılmaz'ın *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler* adlı eseri, incelenen dönemin ilk yıllarındaki siyasi durumunu tespitite yardımcı olmuştur. Halil İbrahim Hançabay'ın *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*⁴⁹ isimli çalışması da dönem içerisindeki vezirlerin faaliyetlerini anlamamıza katkı sağlamıştır. Ayrıca eserde yer alan Bağdat haritası, inşa edilen sarayların yerini tespitite kolaylık sağlamıştır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi*'nde doğrudan veya dolaylı olarak konumuzla ilgili olan maddelerden bibliyografya açısından ve şahıslar ile yer adlarının tespitinde bir hayli istifade edilmiştir.

Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışına Kadar Doğu Bağdat'ın Kısa Tarihçesi

İslam tarih yazıcılığı içerisinde bir tür olarak öne çıkan şehir ve bölge tarihçiliği genel olarak, belirli bölgelerin veya şehirlerin, inşa edilmesinin, fetih sürecinin ve bu şehirlerde yaşayan başta sahâbe ve tâbiîn olmak üzere çeşitli ilim alanlarında yetişmiş insanların hayatlarını ele almaktadır. Bu açıdan şehir tarihleri; siyasi, askeri, ictimâî, iktisadi ve ilmi sahalarda olduğu gibi; saraylar, mescitler, yollar, nehirler, köprüler, konaklar, çarşılar, hastaneler gibi yapılar için de çok zengin bilgiler ihtiva etmektedir.

⁴⁶ Hüseyin Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebü'l Ferec İbnu'l-Cevzi*, Ankara: TTK, 2019.

⁴⁷ Hüseyin Polat'ın eserine yazılmış olan değerlendirme yazısı için bk. Halil İbrahim Hançabay, "Hüseyin Polat, Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebü'l Ferec İbnu'l-Cevzi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019).", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (2020), 219-228.

⁴⁸ Levent Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018).

⁴⁹ Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017).

Müslümanlar, İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren şehir ve bölge tarihçiliğine ilgi göstermişlerdir. Bunda Hz. Peygamber'in (sav) Medîne'ye (Yesrib) hicret ettikten sonra burada bir mescit inşâ etmesi, ardından pazar yeri ve mezarlık için bir yer ayırması gibi İslâm şehirciliğini ilgilendiren faaliyetlerinin etkili olduğu söylenebilir. Hz. Peygamber'in, Medîne'de uyguladığı imar faaliyetlerinin benzerleri daha sonraki dönemlerde Müslümanlar tarafından fethedilen bölgelerde de uygulanmıştır. İslamiyet'in yayılışına paralel olarak, çoğunluğu göçebe hayat süren Arap kabilelerinin şehirleşme süreci de hızlanmıştır. Özellikle Hz. Ömer zamanında devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte, sınır boylarında ordugâh şehirlerin kurulmasına önem verilmiştir. Onun zamanında inşa edilen Kûfe, Basra ve Fustat (Kahire) şehirleri, Emevîler (41-132/661-750) tarafından gerçek şehir hüviyeti kazandırılmıştır.

Emevîler döneminde farklı bölgelerde yeni şehirler kurulmuştur. Nitekim Irak valisi Haccâc b. Yusuf es-Sakafî tarafından Vâsıt, İfrîkiyye valisi Ukbe b. Nâfi tarafından Kayrevan şehri inşa edilmiştir. Müslümanlar bu süreçte kendi tecrübelerinin yanı sıra Yunan, Roma ve Sâsânî şehircilik anlayışlarından faydalanmışlardır.

Abbâsîler'in erken döneminde Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775), İslâm şehirciliğinin en muhteşem örneklerinden biri sayılan Bağdat şehrini inşa ettirmiştir. Şehir kurulmadan önce, Abbâsîler yeni bir hilafet merkezi arayışına girmişlerdi. Bu doğrultuda, Kûfe şehrinde bulunan Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Enbâr'a, Mansûr ise Kûfe yakınlarındaki Hâşimiyye'ye gitmiştir. Mansûr, Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukta olduğu Kûfe şehrine yakın olduğu için daha uygun bir yer aramaya karar vermiştir. Mansûr, yeni hilafet merkezinin tespiti için çıktığı keşif gezisinin neticesinde Bağdat'a gelmiştir.⁵⁰

Bağdat isminin menşei hakkında çeşitli görüşler vardır.⁵¹ Ancak Halife Mansûr, inşa etmiş olduğu bu şehre, Kur'ân'ı Kerîm'de geçen (el-En'âm 6/127; Yûnus 10/25) dârüsselâm kelimesinden esinlenerek Medînetüsselâm adını vermiştir.⁵² Taberî, Bağdat'ın inşa edildiği konumu, Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirlerine en yakın olduğu bölge olarak kaydetmiştir. Buna ilaveten, Bağdat, Dicle nehrinin batısında yer alan

⁵⁰ Taberî, *Târîh*, 7/618. Mansûr'un Bağdat'a gelmeden önceki, yeni hilafet merkezi araştırmaları hakkında detaylı bilgi için bk. Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 29-31.

⁵¹ Bağdat ismi hakkında detaylı bilgi için bk. Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 43-45.

⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/456.

Katrabbûl ve Bâdûraya, Dicle'nin doğusunda bulunan Kelvezâ ve Nehri Bûk bölgelerinin ortasında yer alıyordu.⁵³

Halife Mansûr, dairevi şehrin ortasında Kasruzzeheb adında bir saray⁵⁴ ve Câmiu'l-Mansûr (Mansûr Camii) adında bir cami inşa ettirmiştir.⁵⁵ Aynı zamanda dairevi şehrin doğusundaki Horasan Kapısının aşağı tarafında, güzel bahçeler içerisinde Huld Sarayı'nı oluşturmuştur.⁵⁶

Mansûr, Dicle nehrinin batısında yapmış olduğu faaliyetlerden sonra bir takım siyasi sebeplerden dolayı şehrin doğusunda, oğlu Mehdî (158-169/775-785) için Rusâfe adı verilen bir semt oluşturmuştur. Burada Rusâfe Sarayı ve Rusâfe Camii adında yapılar inşa edilmiştir.⁵⁷ Mehdî'nin ve onun ardından Bermekîler'in teşvikiyle halk, Doğu Bağdat'a taşınmış, buradaki nüfus yoğunluğu artmıştır. Önce Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805), Kasrû't-tîn adında bir saray inşa ettirmiştir. Ardından oğlu Ca'fer b. Yahyâ (ö.187/823), Caferiyye Sarayı'nı yaptırmıştır. Halife Hârûnürreşîd, Dicle nehrinin batısında yer alan Huld Sarayı'nda ikamet etmesine rağmen onun döneminde Doğu Bağdat, Şemmâsiye Kapısı'ndan Muharrim'e kadar genişlemiştir. Emîn, Hârûnürreşîd'in aksine, Kasruzzeheb'te ikamet etmiştir. Bu sarayı yenilemiş ve bazı bölümler ilave etmiştir. Aynı zamanda sarayın etrafını kare şeklindeki duvarlarla çevirmiştir.⁵⁸

279 (892) yılından önce Bağdat iki defa kuşatılmıştır. Her iki kuşatmada da şehir büyük zarar görmüştür. Bunlardan ilki Emîn (193-198/809-813) ile Me'mûn (198-218/833-842) arasında yaşanan iktidar mücadelesidir.⁵⁹ İkincisi ise Müstâîn-Billâh (248-252/862-866) ile Mu'tez-Billâh (252-255/866-869) arasında yaşanan olaydır. Me'mûn, kardeşi ile yaşadığı mücadeleyi kazanmıştır. Bir süre Merv'de oturmaya devam eden

⁵³ Taberî, *Târîh*, 7/616-617.

⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/73; Sarayın inşasının detayları için bk. Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 53-55.

⁵⁵ Taberî, *Târîh*, 7/652; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/107.

⁵⁶ Taberî, *Târîh*, 7/616. Huld Sarayı hakkında detaylı bilgi için bk. Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 63-65.

⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/82.

⁵⁸ Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/427.

⁵⁹ Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, Ankara: Ankara Okulu, 2002, 29-38.

Me'mûn, Bağdat'a geldiğinde Doğu Bağdat'a yerleşmiştir. Onun halifeliği döneminde Bağdat şehri eski canlılığını kazanırken, Doğu Bağdat'ın ise yüz ölçümü genişlemiştir.⁶⁰

Me'mûn'dan sonra Mu'tasım-Billâh'ın (218-227/833-842) halife olmasıyla Bağdat için yeni bir dönem başlamıştır. Mu'tasım-Billâh, askeri birliklerini Türklerden oluşturmuştur.⁶¹ Bağdat, bu askeri birlikler sebebiyle kalabalık hale gelmiştir. Bunun yanında Türk süvariler, Halife Mu'tasım-Billâh'ın da müsamaha göstermesiyle, Bağdat'ı talim alanı gibi kullanmışlar ve şehir merkezinde at sürmüşlerdir. Bu durumdan oldukça rahatsızlık duyan Bağdat halkının şikayetleri üzerine halife, halk ile ordusu arasında yaşanabilecek olayları önleyebilmek amacıyla, yeni bir hilafet merkezi kurmaya karar vermiştir. Mu'tasım-Billâh, 221 (836) yılında Sâmerrâ şehrini inşa ettirerek,⁶² hilafet merkezini buraya taşımıştır.⁶³

Abbâsîler'in hilafet merkezi 221-279 yılları arasında Sâmerrâ olmuştur. Yaklaşık 58 yıl aradan sonra Halife Mu'tazîd-Billâh (279-289/892-902) hilafet merkezini yeniden Bağdat'a taşımıştır. Ancak o, Dicle nehrinin batısında inşa edilen dairevi şehre yerleşmemiş, Doğu Bağdat'ta yer alan Hasenî Sarayı'nda ikamet etmiştir. Mu'tazîd-Billâh'ın (279-289/892-902) halife olmasının ardından bu sarayın etrafında inşa edilen yeni yapılarla birlikte Dârülhilâfe oluşmaya başlamıştır. Kaynaklar sebebinin belirtmeksizin, Müktefî-Billâh'ın (289-295/902-908) hilafet merkezini yeniden Sâmerrâ'ya taşımak istediğini kaydetmiştir. Vezir Kâsım b. Ubeydullah (ö. 291), yapılacak masrafın çok yüksek olacağını ve geç bir zamanda tamamlanacağını söyleyerek halifeyi bu kararından vazgeçirmiştir.⁶⁴

Doğu Bağdat'ta oluşan yeni hilafet merkezi, Mu'tazîd-Billâh, Müktefî-Billâh ve Muktedir-Billâh (295-320/908-932) dönemlerinde yapılan imar faaliyetleriyle gelişmiştir. Ancak Büveyhîler'in Bağdat'ı işgaline kadar hilafet makamında bulunan Kâhîr-Billâh (320-322/932-934), Râzî-Billâh (322-329/934-940), Müttakî-Lillâh (329-333/940-944), Müstekfî-Billâh'ın (333-334/944-945) devletin içinde bulunduğu siyasi

⁶⁰ Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 4/427-428.

⁶¹ Mu'tasım-Billâh'ın ordusunu Türklerden oluşturma süreci hakkında detaylı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 1980, 119-122.

⁶² Sâmerrâ'nın inşası hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Demirci, "Sâmerrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/70-71.

⁶³ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 123-124.

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, 10/98-99; Saim Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 368.

ve ekonomik durumdan dolayı buradaki imar faaliyetlerine fazla bir katkısı olmamıştır.

Doğu Bağdat'ın oluşumu, yukarıda da ifade edildiği üzere Halife Mansûr döneminden itibaren başlamıştır. Halifelerin ve halkın Doğu Bağdat'ta ikamet etmeye başlamasının ardından burada mahalleler, caddeler, sokaklar, evler, çarşılar, sulama kanalları vb. birçok yapı inşa edilmiştir. Nitekim bu durum, Abbâsîler'in Doğu Bağdat'a hilafet merkezini taşıdıklarında, aslında burada yeniden bir şehir inşa etmediklerini göstermektedir. Bir başka ifadeyle mahalleleri, çarşıları, su taşıma sistemleri, yolları hazır olan Doğu Bağdat'a gelerek, Dârülhilâfe ve çevresinde yeni hilafet merkezini oluşturmaya başlamışlardır.



BÖLÜM 1: YERLEŞİM YERLERİ

1.1. Mahalleler

Bağdat'ın doğu yakası, üç büyük mahalleden oluşmaktaydı. Bunlar, Rusâfe, Şemmâsiye ve Muharrim olarak isimlendirilmiştir. Bu üç semt içerisinde, caddeler, küçük mahalleler, sokaklar, çarşılar ve çeşitli yapılar inşa edilmiştir.⁶⁵ Ya'kûbî, Doğu Bağdat'ın genelinde 4000 sokak ve geçit bulunduğunu kaydetmiştir. Ancak bu sayının şehrin ilk kurulduğu Mansûr dönemindeki durumu gösterdiğini, daha sonra ilave edilen sokak ve geçidin buna dahil edilmediğini söylemiştir.⁶⁶ Kanaatimizce, ilerleyen yıllarda ve özellikle hilafet merkezinin Bağdat'ın doğusuna taşınmasından itibaren yeni sokak ve geçitlerle birlikte bu sayı daha da artmıştır.

Kaynaklarda Doğu Bağdat'ta 8 caddenin bulunduğu kaydedilmektedir. Bunlardan sadece üçünün konumlarına işaret eden kısa bilgiler nakledilmiştir. Nitekim bu caddeler şunlardır:

1. Meşratü's-Sahrâ: Bu cadde, Muharrim Mahallesi'nin yakınında bulunmaktaydı. Abbâsî vezirlerinden Süleyman b. Vehb'in⁶⁷ (ö. 272/885) evi buraya yakındı.⁶⁸
2. Meşratü Bâbü'l-Bûstân: Bûstânü'z-Zâhir'e yakın bir caddedir.⁶⁹ Muhtemelen adını bu bahçeye nispetle almıştır.
3. Meşratü't-Tâk: Bâbü't-Tâk kapısında bulunmaktaydı.⁷⁰

Diğerleri ise Meşratü'l-Hattâbîn,⁷¹ Meşratü Kasab,⁷² Meşratü Bâbü'l-Ezce,⁷³ Meşratü's-Sabbâğîn,⁷⁴ Meşratü'l-Kattânîn⁷⁵ isimli caddelerdir.

⁶⁵ Le Strange, *Baghdad*, 169.

⁶⁶ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 50-51.

⁶⁷ Süleyman b. Vehb, Benî Vehb ailesinin, Abbâsî idaresindeki ilk temsilcisidir. Kâtiplik, âmillik ve vezirlik gibi çeşitli görevler yapmıştır. Detaylı bilgi için bk. Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 51-52.

⁶⁸ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 28-29.

⁶⁹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 39; Halûd Mustafa Hamâs, "Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî", 224.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/69; Halûd Mustafa Hamâs, "Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî", 224.

⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/38.

⁷² Sâbî, *el-Vüzerâ*, 331.

⁷³ Halûd Mustafa Hamâs, "Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî", 224.

⁷⁴ Halûd Mustafa Hamâs, "Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî", 224.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/171.

1.1.1. Rusâfe Mahallesi

Rusâfe, ilerleyen yıllarda hilafet sarayının nakledildiği Doğu Bağdat'ta, ilk yerleşim yeri olarak kullanılan mahalledir.⁷⁶ Rusâfe'nin kurulma sebebine dair kaynaklar, biri Halife Mansûr'un Bağdat'ı inşa etmeden önce diğeri ise Bağdat'ın yapımın tamamlanmasından sonra olmak üzere Râvendiyeye⁷⁷ grubuna mensup kimselerin gerçekleştirdiği iki isyan girişimine işaret etmektedirler. Bu grup, kendilerinin temel ihtiyaçlarını karşılayan Halife Mansûr'un tanrı olduğu, Abbâsî ihtilalinin gerçekleşmesinde önemli katkısı olan Ebû Müslim'in (ö. 137/755) peygamber olduğu, tenâsüh'ün gerçekleşeceği gibi aşırı fikirlere sahiptiler. İsyan hareketinden ilki, 141 (759) yılında, Abbâsîler'in hilafet merkezi olan Kûfe'de meydana gelmiştir. Halife Mansûr, olay esnasında ölüm tehlikesi atlatmış ardından isyan bastırılmıştır.⁷⁸ İkinci isyan girişimi Bağdat'ın inşasından sonra 151 (769) yılında, Halife Mansûr'un sarayı Kasruzzeheb'in kapısında (Babüzzeheb) gerçekleşmiştir. Bu isyan girişimlerinde, ölüm tehlikesi dâhi atlatan halife, Bağdat şehrinin ve kendisinin güvenliğinin tehlikede olduğunu fark ederek, muhtemel önlemler için istişarelerde bulunmuştur. Bu istişarelerin neticesinde, Abbâsî ailesinin önde gelen şahsiyetlerinden Kusem b. Abbas,⁷⁹ halifeye Yemenîler'le Kaysîler'in arasının açılması fikrini teklif etmiştir. Bu sayede, her iki kabilenin birlikte Mansûr'a karşı harekete geçmeleri engellenmek istenmiştir. Kusem'in hazırlamış olduğu bir planla, ordu içerisinde yer alan Yemenîler ve Kaysîler birbirlerine düşürülmüştür. Kusem b. Abbâs, yaşanan gelişmelerin ardından halifenin huzuruna gelmiş ve halifeye, ordunun bir kısmını Dicle nehrinin doğusuna diğer kısmını ise şehrin batısına yerleştirmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur. Kusem b. Abbas bu sayede, halifenin Dicle nehrinin batısında yaşanabilecek isyanı nehrin doğusunda bulunan askerlerle veyahut Doğu Bağdat'ta ortaya çıkacak isyanı Batı

⁷⁶ Le Strange, *Baghdad*, 170.

⁷⁷ Detaylı bilgi için bk. Mustafa Öz, "Keysâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/362-364.

⁷⁸ Taberî, *Târîh*, 7/505-506.

⁷⁹ İslam tarihi içerisinde Kusem b. Abbâs adıyla iki şahıs yer almaktadır. Bunlardan ilki, Hz. Peygamberin amcasının oğlu olan sahâbî Kusem b. Abbâs'dır. Kusem (ö. 57/676), Hz. Ali'nin hilafeti döneminde valilik ve hac emirliği görevleri yapmıştır. O, Muaviye döneminde Horasan fetihlerine katılmış, son olarak Semerkant seferinde şehit düşmüştür. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Hasan Kurt, "Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabî Kusem b. Abbas", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 565-579. Yukarıdaki rivayette adı geçen diğer Kusem b. Abbâs ise ölüm tarihi belli olmayan Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yaşayan bir kişidir. Mansûr'un Yemâme valiliğini yapan Kusem b. Abbas'ın sözüne itimat edilen biri olduğu ve ona karşı saygı duyulduğu ifade edilmiştir. Taberî, *Târîh*, 8/37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/602.

Bağdat'ta bulunan askerlerle önleyebileceğini söylemiştir. Bununla birlikte Kusem, Mansûr'a, oğlu Mehdî'yi de yanına bir ordu vererek, yeni kurulacak olan Rusâfe'ye yerleştirmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁰

Halife Mansûr'un Râvendiyîye'ye mensup kişilerle yaşadığı karışıklıklar esnasında Mehdî-Billâh, Horasan bölgesinde bulunmaktaydı. Mansûr, Mehdî-Billâh'ın Horasan'dan dönmesinin ardından Rusâfe Sarayı'nın inşasını başlatmıştır.⁸¹ Ancak Rusâfe'nin inşasının ne zaman başladığına dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Taberî, Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr, Rusâfe'nin inşasına 151 (769) yılında başladığını söylerken,⁸² Ya'kûbî bu tarihi, 143 (760) olarak zikretmektedir.⁸³ Ancak Ya'kûbî'nin kaydının doğru olmadığını ifade eden Le Strange, diğer tarihçilerin 151 yılında ittifak halinde olduklarını zira 143 yılında henüz Halife Mansûr'un Batı Bağdat'ı inşa etmediğini söylemiştir.⁸⁴ Yukarıda geçtiği üzere, Halife Mansûr'un, Râvendîler'le yaşamış olduğu ilk olay 141 yılında meydana gelmiştir. Halife, ilk isyan girişimi esnasında ölüm tehlikesi atlatmıştır. Bu grubun 151 yılında tekrar isyan girişiminde bulunması halifeyi önlem almaya sevk etmiş olmalıdır. Bu yüzden Le Strange'in Ya'kûbî'de geçen Rusâfe'nin inşa tarihine ait rivayetine yapmış olduğu değerlendirmeler, kabul edilebilir görünmektedir. Buna ilaveten, kaynaklarda açık bir şekilde geçtiği üzere, Halife Mansûr, Râvendî grubuna mensup kimselerin 151 yılında tekrar isyan girişiminden sonra Rusâfe'yi inşa etmeye karar vermiştir. Ayrıca Halife Mansûr, Mehdî-Billâh'ın Bağdat'a gelişinin ardından inşa çalışmalarına başlamıştır. Mehdî'nin hilafet merkezine 151 yılında geldiği bilindiğine göre Ya'kûbî'nin vermiş olduğu tarihin kabulü bir hayli zor görünmektedir.

Rusâfe Mahallesi'nin güvenliğine önem veren halife, etrafına hendek kazılmasını ve bir sur inşa edilmesini emretmiştir. Ardından bir meydan ve bahçenin yanı sıra⁸⁵ 159 (776) yılında Cuma namazlarının da kılınabileceği, geniş bir cami yaptırmıştır.⁸⁶ Jacob Lassner, Rusâfe Sarayı haricinde inşa edilen bütün yapılarda, kerpicin kullanıldığını

⁸⁰ Taberî, *Târîh*, 8/37-39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/602-604; İbn Tiktakâ, *el-Fahrî*, 173-174.

⁸¹ Taberî, *Târîh*, 8/37; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/82; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/60; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/46.

⁸² Taberî, *Târîh*, 8/37; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/82; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/60.

⁸³ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 44.

⁸⁴ Le Strange, *Baghdad*, 187.

⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/82.

⁸⁶ Taberî, *Târîh*, 8/116; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/108-109.

ifade etmiştir.⁸⁷ Rusâfe’de yürütülen imar faaliyetlerinin, Hatîb el-Bağdâdî sadece bir yerde 154 (771) yılında tamamlandığını⁸⁸ zikretmekteyse de o ve daha pek çok müellif buradaki imar faaliyetlerinin 159 yılında tamamlandığını kaydetmektedir.⁸⁹

Rusâfe inşa edildikten sonra Doğu Bağdat için iki farklı ismin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan ilki ‘şarkiyye’dir. Ya’kûbî, buranın şarkiyye olarak isimlendirilmesine dair iki gerekçe nakletmektedir. İlki, Mehdî-Billâh için Dicle’nin doğusunda bir şehir inşa edildiğini ve bundan dolayı şarkiyye denildiğini kaydetmiştir. İkincisi, Rusâfe Camii içerisinde bulunan Kâdî’ş-Şarkiyye’den (Doğu Kadısı) dolayı şarkiyye denildiğini ifade etmiştir.⁹⁰ Nitekim Abbâsîler’in devlet merkezi olması nedeniyle Bağdat’ta görevli kadılar, ilmî anlamda öne çıkmış kimselerden seçilmekteydi. Hatta Bağdat kadıları, hiyerarşik düzende kâdî’l-kudât’tan⁹¹ sonra gelmekteydi.⁹² Yani, Doğu Bağdat’ın kadısının Dicle nehrinin doğusunda bulunmasından dolayı, şarkiyye olarak isimlendirilmesi makul görünmektedir. Doğu Bağdat’a verilen diğer bir isim ‘Askerü’l-Mehdî’dir. Mehdî askerleri ile buraya yerleştiği için bu ad verilmiştir.⁹³

Rusâfe ile ilgili önemli bilgiler aktaran Ya’kûbî, buradaki iktâ arazilerinin sahiplerine de işaret etmektedir. Bunlar arasında, Mehdî’ye bağlı görevlilerden olan Huzeyme, Mansûr’un Yemâme valisi Kusem b. Abbâs, Mansûr’un mevlası Rebî, Mehdî’nin mevlalarından Hamûye Hâdim ve Nusayr Vâsıf, Mehdî’nin Hızânetü’s-Silâh reisi Seleme Vâsıf zikredilmiştir. Ayrıca, İsmail b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib, Abbâs b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib, Serrâ b. Abdullah b. Hâris b. Abbâs b. Abdülmuttalib, Cibril b. Yahyâ el-Becelî, Selim

⁸⁷ Jacob Lassner, “Why did the Caliph Mansûr Build ar-Rusâfah?”, 96.

⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/82.

⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/82; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, 290; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 3/46.

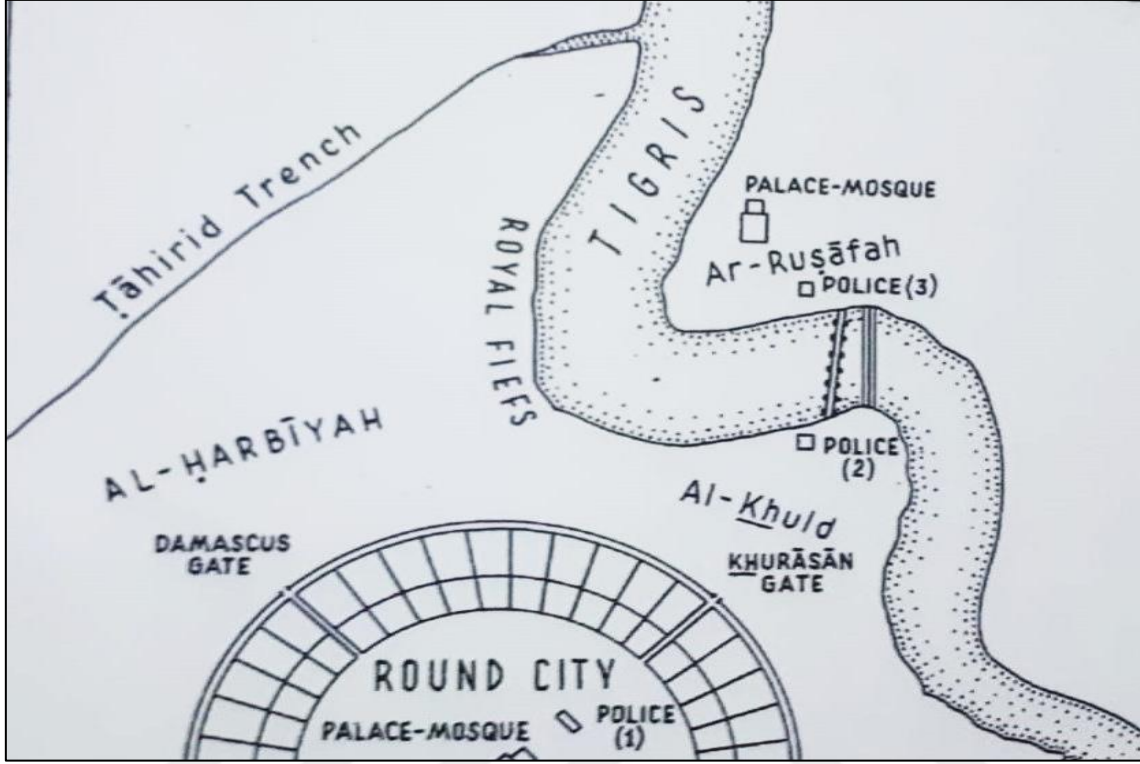
⁹⁰ Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, 36.

⁹¹ İslam devletlerinde yargı sisteminin başında bulunan kimsedir. Şükrü Özen, “Kâdîlkudât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/77-82. Ayrıca detaylı bilgi için bk. Yavuz Selim Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdî’l-Kudâtlık* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 13-101.

⁹² Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdî’l-Kudâtlık*, 44.

⁹³ Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, 48; Guy Le Strange, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, 21; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/82; İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, 279; Jacob Lassner, “Why did the Caliph Mansûr Build ar-Rusâfah? A Historical Note”, *Journal of Near Eastern Studies*, 1/24 (Ocak-Nisan1965), 96.

b. Kuteybe el-Bâhilî, Süfyân b. Muaviye Mühelleb, Ravh b. Hâtim, Eban b. Sadaka el-Kâtib iktâ sahipleri arasında yer almaktadır.⁹⁴



Harita 1: Rusâfe'nin İnşasından Sonra Oluşan Bağdat Haritası

Kaynak: Jacob Lassner, "Why did the Caliph Mansûr Build ar-Rusâfah?", 96.

1.1.2. Şemmâsiye Mahallesi

Rusâfe'nin doğusunda yer alan, kim tarafından kurulduğu belli olmayan Şemmâsiye Mahallesi,⁹⁵ adını Arapçada Hıristiyan din adamı anlamına gelen şemmâs'tan (diyakoz) almıştır.⁹⁶ Mehdî zamanında Anadolu içlerine akınlar düzenlenmiş, esirler ele geçirilmiştir. Semâlû halkı olarak bilinen bu insanlar, Doğu Bağdat'taki Şemmâsiye Mahallesine yerleştirilmiştir.⁹⁷ Bu iskân politikası sonucunda Şemmâsiye'ye yakın,

⁹⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 34-35.

⁹⁵ Le Strange, *Baghdad*, 199.

⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/361.

⁹⁷ Bu sefer ve Semâlû esirlerinin Şemmâsiye'de iskân edilmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 164-168.

Dâru'r-Rûm adında bir mahalle oluşmuştur. Halife Mehdî zamanında, Şemmâsiye Mahallesine Semâlû adında bir mabet inşa edilmiştir.⁹⁸

Şemmâsiye, zamanla toplumun eşraf kesiminin ikamet ettiği bir bölge haline gelmiştir.⁹⁹ Mahallenin kapısının bulunduğu bölgede, Halife Mehdî-Billâh tarafından, Hâlid b. Bermek'e iktâ arazisi verilmiştir. Bu iktâ arazisinde Suveykatü¹⁰⁰ Hâlid adlı bir yer bulunmaktaydı. Çoğunlukla Bermekîlerin yaşadığı bu mahallede, Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, Kasrû't-tîn adından bir saray inşa ettirmiştir.¹⁰¹

Yukarıdaki binaların dışında Şemmâsiye'de, zaman içerisinde daha farklı yapılar da ortaya çıkmıştır. İslam ilim ve kültür tarihi açısından önemli bir kurum olan, Beytû'l-Hikme bunlardan biridir.¹⁰² Me'mûn döneminde bu mahallede inşa edilen diğer bir yapı Şemmâsiye Rasathanesidir.¹⁰³

Mu'tasım-Billâh, Sâmerâ şehrinin inşa etmeye karar vermeden önce, yeni hilafet merkezi için araştırmalar yapmıştır. İlk olarak, Doğu Bağdat'ta yer alan Şemmâsiye'de inşa çalışmalarına başlamak istemiş ancak alanın darlığı sebebiyle bu kararından vazgeçmiştir. Ya'kûbî, halifenin bu bölgeden vazgeçmesinin diğer bir nedeni olarak, Şemmâsiye'nin Bağdat'a yakın bir bölgede bulunması olduğunu söylemiştir.¹⁰⁴

Kaynaklarda farklı vesilelerle, Şemmâsiye'nin, Bâbu's-Şemmâsiye (Şemmâsiye Kapısı) adında bir giriş kapısının bulunduğu zikredilmektedir. Nitekim Doğu Roma imparatoru Teophilos'un elçileri esir değişimi için Bağdat'a geldiklerinde, şehre Şemmâsiye Kapısı'ndan girdikleri ifade edilmektedir.¹⁰⁵ Yine İbn Miskeveyh'in bildirdiğine göre çeşitli sebeplerden dolayı Halife Muktedir-Billâh ile Mûnis el-Muzaffer arasında yaşanan mücadele sırasında¹⁰⁶ Mûnis, Şemmâsiye Kapısı'nın önünde iki defa karargâh

⁹⁸ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, 185.

⁹⁹ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 193; Dürî, "Bağdat (Genel Bakış)", 4/429.

¹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, 'Suveykatü' kelimesinin anlamını insan bacağına benzeterek, uzunlamasına bir kara parçası olarak tanımlamaktadır. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/286.

¹⁰¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 306.

¹⁰² Mustafa Demirci, *Beytû'l-Hikme*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 92.

¹⁰³ Seyfettin Kaya, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Rasathaneler*, (İstanbul: Libra Kitap, 2020), 22.

¹⁰⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 56.

¹⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/100.

¹⁰⁶ Muktedir-Billâh ile Mûnis el-Muzaffer arasında yaşanan olaylar hakkında detaylı bilgi için bk. Saim Yılmaz, "Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasi Etkinliği". *Dini Araştırmalar* 10/30 (Aralık 2007), 136-144.

kurmuş ve burada gerçekleşen savaşın neticesinde Halife Muktedir-Billâh öldürülmüştür.¹⁰⁷

Ya'kûbî, Şemmâsiye Mahallesinde, Sârî b. Hutam, Ebî Ubeyd Muaviye b. Bermek Belhî, Umâre b. Hamza b. Meymûn, Abdullah b. Ziyâd b. Ebî Leylâ Has'amî, Sâbit b. Mûsa, Ubeydullah b. Muhammed b. Safvân Kâdî, Esed b. Mâlik b. Heysem Huzâî ve Mehdî'nin kâtiplerinden Yâkub b. Dâvud es-Sülemî gibi isimlerin iktâ arazilerinin bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁸

1.1.3. Muharrim Mahallesi

Doğu Bağdat'ın en büyük semtlerinden biri olan Muharrim Mahallesi'nin adını, Muharrim b. Süreyh Hazn el-Hârisî'den aldığı rivayet edilmektedir. Sevâd bölgesinin, Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra buraya ilk yerleşen kişinin Muharrim'in olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁹ Diğer taraftan Halife Ömer'in (13-23/634-644), bu bölgeyi, Muharrim b. Süreyh'e iktâ arazisi olarak verdiği de söylenmiştir.¹¹⁰

Yâkût el-Hamevî, Muharrim Mahallesi'nin konumu hakkında iki farklı rivayet vermektedir. Birincisine göre, Rusâfe ile Muallâ nehri arasında yer almaktadır. İkincisine göre ise Bustânü'z-Zâhir ile Rusâfe arasında bulunmaktadır. Yâkût, ayrıca bazı Büveyhî saraylarının burada bulunduğunu aktarmıştır.¹¹¹

1185'te Bağdat'ı ziyaret eden İbn Cübeyr, bahsi geçen mahallelere dair birtakım gözlemlerini aktarmıştır. İbn Cübeyr, ziyaret ettiği dönemde Bağdat'ın iki yakadan oluştuğunu ifade etmiştir. Onun verdiği bilgilerden Bağdat'ı ziyaret ettiği sırada Batı Bağdat'ın mahallelerinin harabe durumuna geldiği ve Doğu Bağdat'ta yer alan Şemmâsiye, Muharrim ve Rusâfe adlı üç mahallenin kullanılmaz halde olduğu anlaşılmaktadır.¹¹²

¹⁰⁷ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/196.

¹⁰⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 34-35.

¹⁰⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 335.

¹¹⁰ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 307; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/71; Le Strange, *Baghdad*, 218-219.

¹¹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/71.

¹¹² İbn Cübeyr, *Rihletu İbn Cübeyr*, 202.

1.2. Çarşılar

1.2.1. Sûku'l-Ataş

Doğu Bağdat'ın en büyük ve en geniş çarşılarından biri Sûku'l-Ataş'tır.¹¹³ Mehdi döneminde Sâhibü's-Şurta olarak görev yapan Saîd el-Hursî tarafından inşa edilmiştir. İnşa tamamlandıktan sonra tüccarlar; buraya nakledilmiş ve böylece tıpkı batı Bağdat'ta yer alan Kerh çarşıları gibi burası da ticarî açıdan canlı bir yer olmuştur. Halife yeni yapılan bu çarşıya bizzat kendisi Sûku'r-Rey adını vermesine rağmen zamanla buraya Sûku'l-Ataş denilmiştir.¹¹⁴ Bazı kaynaklar Mehdi'nin Sûku'l-Ataş'ı, Kerh'teki çarşıların yerini alması için inşa ettiğini kaydetmiştir.¹¹⁵ Muhtemelen halife, ticarî hayattaki canlılığı Bağdat'ın doğusuna taşımak istemiştir.

Konum itibariyle Rusâfe ile Muallâ nehri arasında bulunduğunu kaydeden Yâkût, diğer bir rivayette ise bu çarşının Şemmâsiye ile Rusâfe arasında olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁶

Kaynaklar detaylı bilgi sunmasa da aynı zamanda buranın bir mahalle olduğu, içerisinde toplumun üst kesiminden ve devlet ricalinden kimselerin oturduğu ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır. Nitekim Muktedir-Billâh, halife olduktan sonra Mûnis el-Muzaffer'i, vezirliğe tayin etme talebini İbnü'l-Furât'a iletmek için göndermiştir.¹¹⁷ Bu olayların akışı esnasında İbnü'l-Furât'ın Sûku'l-Ataş'taki evinde olduğu kaydedilmiştir.¹¹⁸

Sûku'l-Ataş ilerleyen yıllarda kullanılmaya devam edilmiştir. Ancak Yâkût el-Hamevî, bu çarşının kendi zamanında harabeye döndüğünü belirtmiştir.¹¹⁹ Yâkût el-Hamevî'nin 574-626 (1178-1229) yılları arasında yaşadığı bilindiğine göre,¹²⁰ bu çarşı, varlığını yaklaşık 5 yüzyıl sürdürmüş ve ardından kullanılmaz hale gelmiştir.

¹¹³ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 46.

¹¹⁴ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 305-306; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/93-94; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 33; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/284.

¹¹⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 305-306; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/93-94.

¹¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/284; Hânî Hamûd er-Rufû, *Esvâku-Bağdâd*, 50.

¹¹⁷ Detaylı bilgi için bk. Hañabav, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 49.

¹¹⁸ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/8; Sâbî, *el-Vüzerâ*, 28.

¹¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/284; Hânî Hamûd er-Rufû, *Esvâku-Bağdâd*, 50.

¹²⁰ Yâkût el-Hamevî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/288-291.

1.2.2. Sûku's-Selâsâ

Sûku's-Selâsâ, Bağdat'ın kuruluşundan daha önce, bu bölgede var olan bir çarşıdır. Bağdat ve Kelvâzâ halkının, bu çarşıda her ayın ilk salı gününde bir araya geldikleri ve alışveriş yaptıkları kaydedilmiştir. Dolayısıyla buranın daha öncelerden panayır yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹²¹ Hz. Ömer zamanında, Doğu Bağdat'ın inşa edildiği bölgede bulunan bir çarşı üzerine baskın yapıldığı kaynaklarda geçmektedir. Belâzürî ve Taberî, Hâlid b. Velîd'in, 'Sûku Bağdat' adlı bir çarşıya baskın düzenlediğini aktarmışlardır.¹²² Belâzürî, bu çarşının, eski bir pazar olduğunu ve Sarat nehrinin ucunda yer aldığını da ilave etmiştir.¹²³ İbnü'l-Fakîh ve Yâkût el-Hamevî, Sûku's-Selâsâ'nın Bağdat'ın kuruluşundan önce var olduğunu ifade etmişlerdir.¹²⁴ Yukarıda da zikredildiği üzere Belâzürî ve Taberî, Halid b. Velid'in Sûku Bağdat adında bir panayıra baskın yaptığını kaydetmişlerdir. Dolayısıyla bahsedilen bu yerin, Bağdat kurulduktan sonra, çarşı olarak kullanılmaya devam eden Sûku's-Selâsâ olduğunu düşünmek mümkündür. Bununla birlikte, kaynaklar açık bir şekilde belirtmese de buranın adının, muhtemelen her ayın ilk salı günü kurulan pazardan dolayı, Salı Pazarı (Sûku's-Selâsâ) olarak anıldığı söylenebilir.

Yâkût'un kaydına göre Sûku's-Selâsâ'nın yalnızca çarşı olmadığı aynı zamanda Doğu Bağdat'ın mahallelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵ İbnü'l-Fakîh, Şâriu'l-Meydan adlı caddenin, Şemmâsiye Kapısı'ndan Sûku's-Selâsâ'ya kadar uzandığını ve dolayısıyla bu caddenin bir kısmının, Sûku's-Selâsâ'nın sınırları içerisinde yer aldığını aktarmıştır. Sûku's-Selâsâ'nın kuzeyinde Muharrim Mahallesi ve onun yukarı bölümünde Mecûsilere ait olan eski bir mezarlık vardı. Aynı zamanda müellif, bu çarşının sınırları içerisinde Hârûnürreşid'in kızı Ümmü Habîb'in köşkünün bulunduğunu ifade etmiştir.¹²⁶ Bağdat'ın nehirleri hakkında detaylı bilgiler veren İbn

¹²¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 307; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/283.

¹²² Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Siyer Yayınları, 2013), 281; Taberî, *Târîh*, 3/385.

¹²³ Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, 281.

¹²⁴ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 307; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/283.

¹²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/82.

¹²⁶ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 305.

Serâbiyûn, Muallâ nehrini anlatırken Süku's-Selâsâ çarşısının 'Bâbu Süku's-Selâsâ' (Salı Pazarı Kapısı) adında bir kapısı olduğunu kaydetmiştir.¹²⁷

1.2.3. Süku Yahyâ

Süku Yahyâ çarşısının adının kökeni hakkında iki farklı rivayet bulunmaktadır. Ya'kûbî'nin zikrettiği ilk rivayete göre, bu çarşı adını Yahyâ b. el-Velîd'den almıştır.¹²⁸ Ancak İbnü'l-Fakîh ve Yâkût el-Hamevî, çarşının adının menşeinin Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî olduğu konusunda ittifak halindedirler. Hârûnürreşîd, bu çarşığı Yahyâ b. Hâlid'e iktâ olarak vermiştir. Yaşanan siyasi gelişmelerin neticesinde halife ile Bermekî ailesinin arası açılmıştır. Bermekîler'in halife tarafından öldürülmesinden sonra çarşı, Ümmü Ca'fer Zübeyde'ye iktâ olarak verilmiştir. Halife Emîn ile Me'mûn arasında yaşanan savaşın ardından hilafeti ele geçiren Me'mûn, Süku Yahyâ'yı Tâhir b. el-Hüseyn'e iktâ olarak vermiş ve onun ailesinin elinde iktâ arazisi olarak kalmıştır.¹²⁹

Süku Yahyâ'nın konumunun Ebû Hanîfe'nin mezarının yakınlarında olduğu kaydedilmiştir.¹³⁰ Bu çarşı içerisinde, vezirlerin, devlet adamlarının köşkleri de bulunmaktaydı. Süku Yahyâ'nın batı tarafında, un, ekmek ve helva satan dükkanlar vardı.¹³¹

1.2.4. Süku's-Silâh

Süku's-Silâh (Silah Çarşısı), adını İbn Serrâc el-Bağdâdî olarak bilinen Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Abdullah ed-Dakkâk es-Silahî'den almıştır. Burası aynı zamanda Doğu Bağdat'ın bir mahallesi olarak bilinir.¹³² İbnü'l-Cevzî, bu çarşının, Zâhir Bahçesi'nin etrafında yer alan üç mahalleden biri olarak göstermektedir.¹³³

Süku's-Silâh (Silah Çarşısı) içerisinde, kapılar, zincirler, ev aletleri, kılıçlar ve diğer aletler üretiliyordu. Bu aletlerin yapımında demir, çelik bakır gibi madenler

¹²⁷ Le Strange, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, 22; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/114-115.

¹²⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 49.

¹²⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 305; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/283.

¹³⁰ Makdisî, *Ahşenü't-tekâşîm*, 138; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/146.

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 25-26.

¹³² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/284.

¹³³ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 27.

kullanılmaktaydı. Bağdat'ta özellikle Bâbu't-Tâk yakınlarında kılıç üreten dükkânlar vardı. Askerler silahlarını Sûku's-Silâh çarşısından temin etmekteydiler.¹³⁴

1.2.5. Sûku'l-Varrâkîn

Sûku'l-Varrâkîn, Doğu Bağdat'ta bulunan büyük çarşılarından bir tanesidir. İbnü'l Cevzî, bu çarşının şairlerin ve ulemanın meclisi olduğunu kaydeder.¹³⁵ Bağdat'ta Sûku'l-Varrâkîn (Sahafçılar Çarşısı) adında iki adet çarşı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Batı Bağdat'taki Kerh Mahallesinde yer almaktaydı. Diğeri ise Rusâfe'deki çarşılarından bir tanesiydi.¹³⁶ *Egânî* adlı eseriyle tanınan Ebü'l Ferec el-İsfehânî'nin (ö. 356/967),¹³⁷ kitaplar ve varaklarla dolu olan Sahafçılar Çarşısına girdiği ve sayfalar satın aldığı rivayet edilir.¹³⁸

1.2.6. Sûku'r-Reyhâniyyîn

Sûku'r-Reyhâniyyîn çarşısı içerisinde hoş kokular (Reyhân), meyve ve kuru yemişler (Fevâkih) satılmaktaydı. Muhtemelen adını buradan almıştır. Sûku'r-Reyhâniyyîn bünyesinde 22 adet dükkân vardı. Bu çarşının yakınında içerisinde 45 dükkândan müteşekkil Sûku'l-Attârîn adında bir bedesten yer almaktaydı. Burada Hânu'l-Âsım adında bir han bulunduğu ve hanın arkasında ise 23 dükkân var olduğu kaydedilmiştir.¹³⁹ Rahbetü'l-Cisr (Köprü Meydanı) adı verilen meydan iki büyük caddeye ayrılmaktaydı. Birinci kol Sûku Esâkife diğeri ise Sûku't-Tayr'a yani Sûku'r-Reyhâniyyîn'e ayrılmaktaydı. Bu çarşı içerisinde kuyumcular ve elbise satan dükkânlar vardı.¹⁴⁰ Dârülhilâfe Surunun kapılarından olan Bâbü'l-Âmme, bu çarşıya giden caddede yer almaktaydı.¹⁴¹

Yukarıda anlatılanlar Doğu Bağdat'ın en büyük ve ticari faaliyetlerin en yoğun olduğu çarşılar arasında yer almaktadır. Kaynaklarda adı geçen ancak hakkında detaylı bilgiler

¹³⁴ Sa'd Fehmî, *el-Âmme fî Bağdâd fî'l-Karneyni's-Sâlis ve'r-Râbi'i li'l-Hicreti Dirâse fî't-Târîhi'l-İctimâi*, (Beyrut: Dâru'l-Müntehabü'l-Arabî, 1993), 192.

¹³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 26.

¹³⁶ Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 86.

¹³⁷ Hulusi Kılıç, "Ebü'l-Ferec el-İsfehânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/316-318.

¹³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/398; Hâni Hamûd Avde er-Rufû, *Esvâku Bağdâd*, 68.

¹³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/212.

¹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 26; Le Strange, *Baghdad*, 272.

¹⁴¹ Le Strange, *Baghdad*, 271.

bulunmayan başka çarşılar da vardır. Bunlar: Sûku Esâkife¹⁴², Sûku'l-Attârîn, Sûku Bâbu't-Tâk¹⁴³, Sûku'd-Devâb¹⁴⁴, Sûku Hudayr¹⁴⁵ çarşılarıdır.

1.3. Nehirler/Kanallar

Mezopotamya bölgesinde yer alan Dicle ve Fırat nehirlerinin arasını kanallar vasıtasıyla birleştiren ve verimli araziler haline getiren ilk topluluk 'Mülûku't-Tevâif' ismiyle de anılan¹⁴⁶ Nabatlar¹⁴⁷ olmuşlardır. Hatîb el-Bağdâdî, Nabatlar'ın, Farslılar'dan önce Sevâd arazilerine gelerek, dört büyük kanal kazıdığını kaydetmiştir. Bunlar: Sırâtü'l-Azmî, Nehru Ebbâ, Nehru Sûrâ ve Nehru'l-Melîk'dir. Hatîb, bu kanallardan üç tanesinin kimler tarafından kazıldığı hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Buna göre, Sırâtü'l-Azmî'yi Feyrûz Haşneş, Nehru Ebbâ'yı Ebâ b. Sâmegân, Nehru Sûrâ'yı da son Nabat hâkimi Efkûreş kazdırmıştır.¹⁴⁸ Le Strange bu kanalların, Fırat nehrinden kazıldığını ve suyunu oradan aldığını ifade etmektedir.¹⁴⁹

¹⁴² İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 296; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 26.

¹⁴³ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 59; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fi sinâ'at'il-inşâ*, (Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye, 1914/1322), 330.

¹⁴⁴ Taberî, *Târîh*, 9/452.

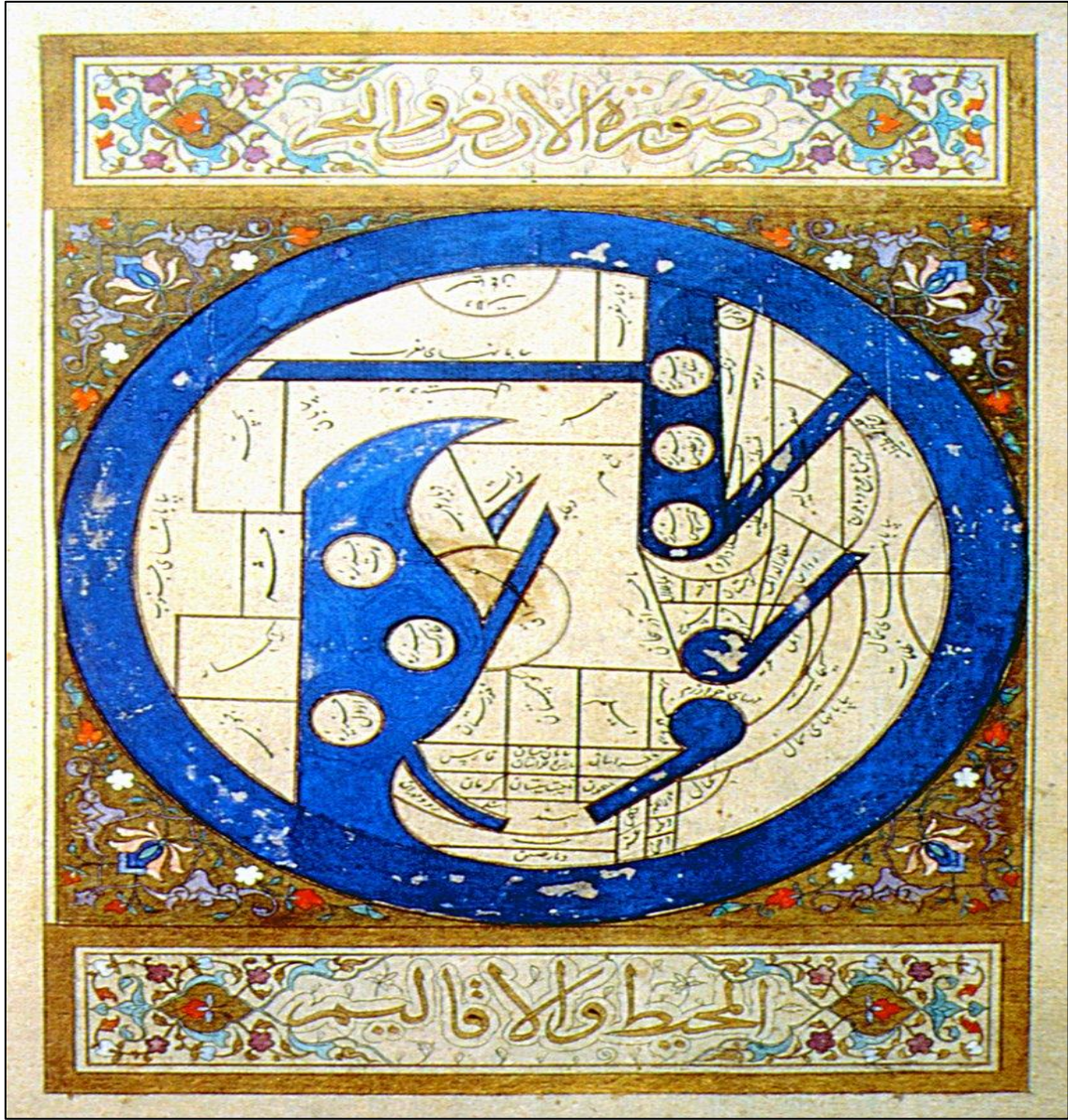
¹⁴⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 48.

¹⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/56-57.

¹⁴⁷ Nabatlar veyahut Nabâtîler, Arapların, akrabalarından olup, onların dillerinden, dinlerinden etkilendikleri yakın akrabalarıdır. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Ağırakça, "Nabatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/257-258.

¹⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/57.

¹⁴⁹ Le Strange, *Baghdad*, 49.



Harita 2: İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* Adlı Eserinde Fırat Nehri ve Çevresini Gösteren Harita

Kaynak: Metin Tuncel, "Fırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/32.

Nabatlar'dan sonra Sevâd bölgesine Farşlılar hâkim olmuştur. Onlar, önceden var olan kanalları yeniledikten sonra ilave olarak küçük kanallar kazdırmışlardır. Ayrıca Bağdat için önemli bir kanal olan Nehrevân Kanalını da inşa etmişlerdir.¹⁵⁰ Aşağıda detayları

¹⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/57.

verilecek olan bu kanal, Bağdat'ın doğu yakasının su ihtiyacını karşılayan kanalların nüvesini teşkil etmektedir.

Abbâsîler, görüldüğü üzere bu bölgeye geldikleri zaman, nispeten gelişmiş bir sulama sistemi mevcuttu. Onlar, özellikle sulama ihtiyacını, Dicle ve Fırat nehirlerinden ayrılan kanallar vasıtasıyla karşılıyorlardı. Bu nehirler, Bağdat'ın gelişip, medeniyet merkezi olmasında büyük etkiye sahiptir. Mansûr'un Bağdat'ı Dicle nehrinin batısında kurmasından dolayı, kanalların ilk olarak batıda inşa edildiği görülmektedir.¹⁵¹ Ardından şehrin doğusunda başlayan iskân ve imar faaliyetleri sayesinde, kanal sistemi burada da ilerlemiştir.

Abbâsîler, Bağdat, Sâmerrâ ve diğer şehirlerde su ihtiyaçlarını nehirlerden ve kanallardan karşılıyorlardı.¹⁵² Hatîb el-Bağdâdî, Bağdat'ta '*caddelerden, sokaklardan ve mahallelerden yaz-kış suyu akan*'¹⁵³ birçok kanal bulunduğunu ifade eder. Hatîb aynı zamanda, Düceyl kanalı ile Harbiye kanalının yer altında olduğunu ve ikisi dışındaki bütün kanalların toprağın üstünde inşa edildiğini kaydetmiştir.¹⁵⁴ Abbâsî halifesi Mansûr, Bağdat'ın ilk yıllarında, Bâbu Horasan'dan (Horasan Kapısı) sarayına kadar uzanan meşe ağacı kullanarak oluşturduğu kanallar inşa ettirmiştir.¹⁵⁵ Ahsen, bunlara ilaveten Bağdat halkının, evlerindeki su ihtiyacını karşılamak için; ikametlerinin içerisinde su kuyuları açtıklarını söylemektedir.¹⁵⁶

Doğu Bağdat'ın nehirlerinin ve kanallarının temel su kaynağı noktası, Nehrevân Kanalıdır. Nehrevân Kanalı'nın Hâlis nehri ve Bîn Nehri olarak isimlendirilen iki ayrı kolu bulunmaktaydı.¹⁵⁷ Bu iki ayrı kanaldan, Fadl nehri, Mehdî nehri, Ca'feriye nehri, Mûsa nehri, Muallâ nehri, üçüncü nehir olmak üzere Doğu Bağdat'ın su ihtiyacını karşılayan 6 adet kanal inşa edilmiştir.¹⁵⁸

¹⁵¹ Batı Bağdat'ta inşa edilen kanallar hakkında detaylı bilgi için bk. Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 85-90.

¹⁵² Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 216.

¹⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/79.

¹⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/114.

¹⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 78.

¹⁵⁶ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 217.

¹⁵⁷ Le Strange, *Baghdad*, 174.

¹⁵⁸ Le Strange, *Baghdad*, 175-177.

1.3.1. Fadl Kanalı

Fadl Kanalı, Yâkût'un rivayetine göre ismini Rusâfe'de yaşayan Abdülkerim b. Saîd b. Ahmed b. Süleyman el-Mâlikî'den almıştır.¹⁵⁹ Fadl Kanalı, suyunu, Nehrevân kanalının iki kolundan biri olan Hâlis nehrinden alıyordu. Kanal, Bağdat'a Şemmâsiye Kapısı'ndan ulaşıyordu. Burada Fadl Kanalı, Mehdî Kanalına bağlanarak Şemmâsiye ve Rusâfe semtlerinin su ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.¹⁶⁰ Görüldüğü üzere, Fadl Kanalının bitiş noktası Şemmâsiye Kapısı'ndaydı. Bu noktada, Mehdî kanalıyla birleşmekteydi. Mehdî kanalı vasıtasıyla, Fadl kanalı üzerinden getirilmiş olan su, mahallelere taşınıyordu.

1.3.2. Mehdî Kanalı

Mehdî kanalı, Abbâsî halifesi Mehdî-Billâh tarafından kazdırılmıştır. Ya'kûbî'nin kaydına göre, halife Rusâfe Sarayı'nı tamamladıktan sonra Mûsa kanalını oluşturmuştur.¹⁶¹ Halife'nin Rusâfe Sarayı'nı, 159 yılında inşa edilen Rusâfe Camiinden sonra yaptırdığı bilindiğine göre¹⁶² Mehdî kanalının da bu tarihten sonra yapılmış olması gerekir.

Hâlis nehrinden suyunu alan Fadl kanalı, Şemmâsiye Kapısı'na ulaştıktan sonra suyunu Mehdî kanalına aktarıyordu. Şemmâsiye Kapısı'ndan şehrin surları içerisine giren kanal, Şâriu'l-Mehdî'den¹⁶³ (Mehdî Caddesi) geçtikten sonra Baradân Köprüsüne (Kantaratu'l-Baradân) ulaşır ve Dâru'r-Rûmiyye'ye gelirdi. Bu noktadan sonra Nasr b. Mâlik çarşısına (Suveykatü Nasr b. Mâlik) çıkardı. Ardından Rusâfe semtine girer, Rusâfe Camii ve Hafs Bahçesine (Bustânu Hafs) uğradıktan sonra Rusâfe Sarayı'nda bulunan havuza dökülürdü.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/322.

¹⁶⁰ Le Strange, "Description of Mesopotamia and Baghdâd", 23; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/115; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 19; Le Strange, *Baghdad*, 175.

¹⁶¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 44.

¹⁶² Taberî, *Târîh*, 8/116; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 290; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/108-109.

¹⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/115.

¹⁶⁴ Le Strange, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, 23; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/115; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazâm*, 8/ 81; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 19.

1.3.3. Ca'feriye Kanalı

Ca'feriye kanalı suyunu, Hâlis nehri'nin kollarından biri olan Fadl kanalından almaktaydı. Ca'feri kanalının, Sur Nehri (Nehru Sûr) adında bir kolu bulunmaktaydı.¹⁶⁵ Le Strange, Sur nehrinin, Müstaîn tarafından yaptırılan sur boyunca aktığını ifade etmektedir.¹⁶⁶

1.3.4. Mûsâ Nehri

Mûsâ nehri, Doğu Bağdat'ın su ihtiyacını karşılayan en büyük ve en önemli nehirlerinden biridir. Şehre girişinden Dicle nehrine dökülünceye kadar birçok yere uğramaktadır. Doğu Bağdat'ta yer alan Mûsâ nehri, suyunu Nehru Bîn'den alıyordu. Nehru Bîn'den ayrılan Mûsâ nehri ilk olarak Mu'tazîd-Billâh'ın inşa ettirmiş olduğu Süreyyâ Sarayı'na giriyordu. İbn Serâbiyûn ve Hatîb el-Bağdâdî, Mûsâ nehrinin Süreyyâ Sarayı'nın içerisinde dolaştığını kaydetmektedir.¹⁶⁷ Mes'ûdî'nin aktardığına göre Süreyyâ Sarayı içerisinde güzel bir bahçe vardı.¹⁶⁸ Muhtemelen, Mûsâ nehri, bu bahçeden geçtikten sonra saraydan ayrılmaktaydı. Ardından sarayın yakınlarında bulunan Maksemü'l-Mâ'ya¹⁶⁹ (Su Deposu) ulaşmaktaydı.¹⁷⁰

Mûsâ nehri su deposunda üç kola ayrılıyordu.¹⁷¹ İlk kol olan Mûsâ nehri, maksemden ayrıldıktan sonra Hayvan Pazarı Kapısı'na (Bâbu Sûku'd-Devâb) uğrar ardından Dârü'l-Bânûka'ya ulaşırdı. Aynı zamanda bu ilk kol, Bâbu Sûku'd-Devâb'dan geçerek el-Allâfîn'e (Yemciler) ulaştıktan sonra Mu'tazîd-Billâh için oluşturulan gölete bağlanıyordu. Ardından Koyun Pazarı Kapısı'na (Bâbu Sûku'l-Ğanem) oradan da Muharrim Kapısı yakınlarındaki Abbâs Hendeği'ne (Handağu'l-Abbâs) geçirdi. Bu aşamadan sonra Mûsâ nehri, Ensâr köprüsüne (Kantaru'l-Ensâr) ulaştığında üç kola ayrılmaktaydı. Bunlardan birincisi Ensâr Havuzuna (Havdu'l-Ensâr), ikincisi Heylâne Havuzuna (Havdu'l-Heylâne) üçüncüsü ise Davud Havuzuna (Havdu Dâvûd) dökülmekteydi. Mûsâ nehri, aynı zamanda Mu'tasım Sarayı'na uğradıktan sonra Şâriu

¹⁶⁵ Le Strange, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, 23.

¹⁶⁶ Le Strange, *Baghdad*, 175.

¹⁶⁷ Le Strange, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, 21; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/114.

¹⁶⁸ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 4/324.

¹⁶⁹ Şehirlerde su taksim merkezidir. Detaylı bilgi için bk. Kazım Çeçen, "Maksem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 23/452-453.

¹⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/114; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/81.

¹⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/114; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/324.

Keremî'l-Muarriş caddesinin ortasından ilerleyerek Sûku'l-Ataş'a varır, oradan da Vezir İbnü'l-Furât'ın köşküne dökülürdü.¹⁷²

1.3.5. Muallâ Nehri

Maksemü'l-Mâ'nın (Su Deposu) üç kola ayrıldığı yukarıda zikredilmişti. Bunlardan ilki Mûsâ nehri, ikincisi ise Muallâ nehridir. Maksemden ayrılan Muallâ nehri, Bâbu Ebrez'den Bağdat'a girerdi. Bâbu Sûku's-Selâsâ'ya (Salı Pazarı Kapısı) kadar evlerin arasında dolaştıktan sonra Firdevs Sarayı'na dökülürdü. Saraydan çıktıktan sonra ise Dicle nehrine ulaşırdı.¹⁷³

Yâkût el-Hamevî'nin kaydına göre, Muallâ nehri, Yâkût'un yaşadığı dönem içerisinde Bağdat'ta bulunan en büyük ve en meşhur mahallenin ismidir. Yâkût, Hatîb el-Bağdâdî'den farklı olarak, Muallâ nehrinin suyunun Dârülhilâfe'ye ulaşınca kadar yerin altından gittiğini kaydetmiştir.¹⁷⁴

1.3.6. Üçüncü Nehir

Maksemden ayrılan üçüncü kola, en-Nehru's-Sâlis (Üçüncü Nehir) denilmiştir. Bu nehir ilk olarak Bâbu Katîati Mûşecîn kapısına ulaşıyordu. Ardından Dârülhilâfe'ye Bâbü'l-Âmme'den girerek, Hasenî Sarayı'na ulaşıyordu. Buradan ayrıldıktan sonra Tâc Sarayı'nı dolaşıp Dicle nehrine dökülmekteydi.¹⁷⁵

1.4. Köprüler

Bağdat, inşa edildikten sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, Rusâfe'yi oğlu Mehdî için oluşturmasıyla birlikte Doğu Bağdat da gelişmeye başlamıştır. Halifelerin şehrin doğu yakasına taşınmaları, diğer devlet adamlarının, tüccarların ve halkın da buraya gelmelerine olanak sağlamıştır. Dolayısıyla şehrin doğu yakası genişlemiş ve batı yakasıyla iletişim kurma ihtiyacı doğmuştur.¹⁷⁶

¹⁷² Le Strange, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, 22; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/114-115.

¹⁷³ Le Strange, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, 22; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/114-115.

¹⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/324.

¹⁷⁵ Le Strange, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, 22; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/115.

¹⁷⁶ Halûd Mustafa Hamâs, "Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî", 215.

İlk olarak Halife Mansûr'un, Dicle nehri üzerinde üç adet köprü inşa ettiği kaydedilmiştir. Bu üç köprüden ortada olanını, yalnızca kadınlar kullanmaktaydı.¹⁷⁷ Günümüz araştırmacılarından Hamâs, kadınlara ait olan bu köprünün, Derbu Süleymân adlı yerin yakınında yapıldığını ifade etmiştir.¹⁷⁸ Halife, diğer iki köprüyü Bâbü'l-Bustân'da inşa etmiştir. Bu köprülerden birini, yalnızca kendisi ve ailesi kullanırken diğerini hizmetçileri ve adamları kullanmıştır.¹⁷⁹ Mansûr bu iki köprüden birini, Rusâfe ile dairevî şehir arasında bağlantı kurabilmek için inşa ettirmiştir.¹⁸⁰ İlerleyen zamanlarda Mansûr'un oğlu Halife Mehdî, Zendeverd¹⁸¹ adı verilen yerde iki köprü daha yaptırmıştır.¹⁸²

Hârûnürreşîd, Şemmâsiye Kapısı'nın olduğu bölgede iki köprü inşa ettirmiştir. Halife Emîn zamanına kadar, yukarıda zikredilen köprüler kullanılmıştır. Me'mûn döneminde köprü sayısı üçe düşmüştür.¹⁸³ Emîn ile Me'mûn arasında yaşanan iktidar mücadelesi esnasında Bağdat, Me'mûn'un komutanlarından Tâhir b. Hüseyin ve Herseme b. A'yen kumandasındaki ordu tarafından kuşatılmıştır.¹⁸⁴ Tâhir b. Hüseyin, kuşatma esnasında Şemmâsiye'de bir köprü kurulmasını emretmiştir. Kurulan köprü üzerine askerleriyle beraber çıkan Tâhir, buradaki mücadeleyi kazanmıştır.¹⁸⁵ Tâhir b. Hüseyin'in emri ile inşa edilen bu köprü, muhtemelen savaş esnasında geçici bir şekilde yapılmıştır.

Taberî'nin kayıtlarından Bağdat'ta bahsi geçen üç köprünün bulunduğu ve bu köprülerin uzun süre kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dicle nehrinin en yukarısında yer alan köprüye 'Cisru'l-Evvel/Cisru'l-Â'lâ (Birinci Köprü/En Yukarıdaki Köprü)',¹⁸⁶ ortasında bulunan köprüye 'Cisru Sâni (İkinci Köprü/ Merkez Köprü)',¹⁸⁷ Bağdat'ın en aşağısında bulunan köprüye de 'el-Cisru'l-Esfel (Aşağı Köprü)',¹⁸⁸ adı verilmiştir.¹⁸⁹

¹⁷⁷ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 304-305; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/116.

¹⁷⁸ Halûd Mustafa Hamâs, "Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî", 219.

¹⁷⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 304-305; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/116.

¹⁸⁰ Halûd Mustafa Hamâs, "Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî", 219.

¹⁸¹ Vâsıt yakınlarında bir şehir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/154.

¹⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/ 80.

¹⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/116; Halûd Mustafa Hamâs, "Cüsûru Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî", 220.

¹⁸⁴ Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 8/445-478.

¹⁸⁵ Taberî, *Târîh*, 8/466.

¹⁸⁶ Taberî, *Târîh*, 8/124, 10/119.

¹⁸⁷ Taberî, *Târîh*, 9/640, 11/54.

¹⁸⁸ Taberî, *Târîh*, 8/604.

¹⁸⁹ Le Strange, bu köprüleri 'Upper Bridge (Yukarı Köprü), Main Bridge (Ana Köprü) ve Lower Bridge (Aşağı Köprü)' olarak isimlendirmiştir. Detaylı bilgi için bk. Le Strange, *Baghdad*, 178.

Bu köprülerin sonraki yıllarda da varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. 292 yılında Ubeydullah b. Tâhir'in evine ait bir duvarın, İlk Köprü (Cisru'l-Evvel) yakınında cesedi asılı duran Sâhibüşşâme¹⁹⁰ adıyla tanınan Hüseyin b. Zikreveyh'in üzerine yıkıldığı ve onu ezdiği kaydedilmiştir.¹⁹¹ Buna benzer yaşanan olaylarda, üç köprü'nün incelen dönem içerisinde kullanıldığını söyleyebiliriz.¹⁹²

340 (951-952'den sonra) yılında vefat eden coğrafyacı İstahrî, Bağdat'ta iki adet köprü'nün bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Ali b. Şâzânî'nin (ö. 425/1034) Bağdat'ta üç köprü bulunduğunu yaşadığını, bizzat kendisinden işittiğini kaydetmiştir. Bu köprülerden ilki Sûku's-Selâsâ hizasında, diğeri Bâbu't-Tâk'ta sonuncusu ise Muizzudevle Sarayı'nın yakınında bulunan meydanın hizasında olduğunu belirtmiştir. İlerleyen zamanlarda meydan hizasında bulunan bu köprü, Bâbu't-Tâk'ta bulunan limana taşınmıştır. Dolayısıyla burada Bâbu't-Tâk'ta biri gidiş diğeri geliş olmak üzere çift yönlü bir köprü oluşturulmuştur.¹⁹⁴

Hatîb el-Bağdâdî, Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'den nakilde bulunarak konuya dair bilgiler vermiştir. Buna göre, 383 (994) senesinde, Kattânîn caddesinde bir köprü kurulmuştur. Bu köprü zamanla kullanılmaz hale gelmiştir. Aynı zamanda Sâbî, yalnızca Bâbu't-Tâk'ta bir köprü'nün bulunduğunu ifade etmiştir. Bu köprü, 448 (1056) yılında, Dicle nehrinin batısında yer alan Meşra'atu'r-Revâya ile Doğu Bağdat'ta bulunan Meşra'atü'l-Hattânîn arasında kurulmuştur. Ancak 450 (1058) yılında köprü'nün bulunduğu yer, Meşra'atü'l-Kattânîn olarak değiştirilmiştir.¹⁹⁵

1.5. Surlar

1.5.1. Rusâfe Suru

Abbâsîler'in Doğu Bağdat'ta ilk yerleşim yeri olan Rusâfe, Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından oğlu Mehdî için inşa edilmiştir.¹⁹⁶ Bu bölge Askerü'l-Mehdî olarak da

¹⁹⁰ Yılmaz, Hüseyin b. Zikreveyh'in yüzünde beliren bir ben nedeniyle "Sâhibüşşâme (Benli Adam)" lakabını aldığını ifade etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 301.

¹⁹¹ Taberî, *Târîh*, 10/119.

¹⁹² Bu olaylar hakkında detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 8/604, 575, 9/638, 10/75, 114, 11/17.

¹⁹³ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 84.

¹⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/80.

¹⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/116; Le Strange, *Baghdad*, 182.

¹⁹⁶ Taberî, *Târîh*, 8/37.

anılmıştır. Çünkü Mehdi'nin babası Halife Mansûr, oğluna ordusunu alarak şehrin doğusuna yerleşmesi için emir vermiştir. Mehdi, halifenin bu emri doğrultusunda askerleriyle birlikte bu bölgeye yerleşmiştir.¹⁹⁷

Mehdi, şehrin doğusuna yerleşmeden önce gerekli yapılar Mansûr tarafından tamamlanmıştı. Bu yapılardan biri de oğlu Mehdi ve askerlerinin güvenliğini sağlayacak olan Rusâfe Surudur. Taberî, İbnü'l-Fakîh ve Hatîb el-Bağdâdî'nin kayıtlarında bu bilginin yanı sıra bölgeye hendek kazıldığı da rivayet edilmiştir.¹⁹⁸ Ancak hiçbir müellif, surun ve hendeğin nasıl inşa edildiğine, büyüklüğüne, uzunluğuna, kullanılan malzemelerin neler olduğuna dair ayrıntılı bilgiler vermemektedir. Kaynakların belirttiği üzere, şehrin doğusunda oluşturulan ilk sur, yalnızca Rusâfe Mahallesini içine alacak şekilde inşa edilmiştir.

1.5.2. Müstaîn Suru

Halife Müntasır-Billâh'ın 248 (862) yılında öldürülmesinin ardından, Sâmerrâ döneminde etkin olan Türk komutanlardan başta Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağîr ve Otamış olmak üzere vezir Ahmed b. Hâsib ve devlet adamları yeni halifeyi seçmek için toplanmışlardı. Toplantı öncesinde, Türk komutanlardan, Üsrûşeneliler'den¹⁹⁹ ve Meğâribeliler'den toplantıda alınan karara uyacaklarına dair yemin alınmıştı. Ancak onlar, Halife Mütevekkil'in çocuklarından birinin seçilmesi durumunda buna razı olmayacaklarını şart koşmuşlardı. Çünkü onlar, Mütevekkil'in öldürülmesi olayına katılmışlar ve oğullarının intikam almasından çekinmişlerdi. Yapılan görüşmeler sonucunda Mu'tasım-Billâh'ın torunu Ahmed b. Muhammed'e Müstaîn-Billâh lakabıyla 248 (862) yılında biat edilmişti.²⁰⁰

Halife Müstaîn döneminde, Bağdat halkı, Türk nüfuzunun devlet üzerinde baskısının kırılmasını istiyordu. İslam ordusunun Doğu Roma'ya karşı savaş kaybetmesi üzerine Bağdat halkı bu olayı bahane ederek isyan etmişti. Bu isyan sırasında hapisanelerde bulunan mahkûmlar 249 (863) yılında serbest bırakıldıktan sonra Sâmerrâ'da isyan

¹⁹⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 36; Taberî, *Târîh*, 8/37; İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 83.

¹⁹⁸ Taberî, *Târîh*, 8/37; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 289; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/82.

¹⁹⁹ Üsrûşene, Mâverâünnehir'de yer alan bir eyaletin içindeki bir şehirdir. Üsrûşene emîrlere, Afşin unvanı verilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Aydın Usta, "Üsrûşene", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/391-392.

²⁰⁰ Taberî, *Târîh*, 9/37; Abdülkerim Özaydın, "Müstaîn-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/112-113.

hareketleri sürmüştür. Bu isyanlar, Türk komutanlardan Boğa es-Sağır, Vasîf ve Otamış'a bağlı birlikler tarafından bastırılmıştı. Bu olaydan kısa bir süre sonra bazı Türkler, ekonomik olarak sıkıntı çektiklerini ileri sürmüşler, Otamış ve kâtibine karşı ayaklanıp her ikisini de öldürmüşlerdi. Halife Müstaîn-Billâh, Otamış'ın yerine Ahmed b. Sâlih b. Şirzâd'ı vezir olarak atamıştı. Halife, başkumandanlığa ise Bâğir et-Türkî'yi getirmeyi düşünüyordu. Halifenin bu kararı, Boğa es-Sağır ile Vasîf'i endişelendirmişti. Bâğir et-Türkî, o ikisinin kendisine karşı bir eyleme geçeceğini haber alınca askerlerine halifenin ve iki komutanın öldürülmesini emretmişti. Bunun üzerine harekete geçen halife, Boğa es-Sağır ile Vasîf'in desteğiyle Bâğir et-Türkî'yi hapse attırmıştı. Bu esnada Bâğir'in askerleri ve mevâlî bu duruma karşı çıkarak el-Cevsâkü'l-Hâkânî'yi basmıştı. Olayın giderek büyümesi üzerine Bâğir et-Türkî hapishanede öldürülmüş ve bu olay durumun daha da kötüye gitmesine neden olmuştu. Bunun sonucunda Halife Müstaîn-Billâh, Boğa es-Sağır ve Vasîf ile Sâmerrâ'dan çıkarak 251 (865) yılında Bağdat'a gelmişti. Halifenin Bağdat'a gelmesiyle devlet adamları da Sâmerrâ'yı terk etmiş ve halifenin bulunduğu şehre yerleşmişti. Bazı Türk askerleri, hatalarını anladıklarını ifade edip halifenin Sâmerrâ'ya geri dönmesini talep etmelerine rağmen istekleri reddedilmişti. Bunun üzerine bu askerler tutuklu halde bulunan Mu'tez-Billâh'ı hapishaneden çıkarıp ona biat etmişlerdi. Böylelikle Abbâsî Devletinin başında iki halife göreve gelmiş bulunuyordu.²⁰¹

Müstaîn-Billâh, Mu'tez-Billâh'ın bir yıl sürecek olan Bağdat kuşatmasını başlatmadan önce Irak-Fars valiliğine tayin edilen ve Bağdat'ta ikamet eden Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e (ö.253/867) şehrin savunma yapısının bir an önce güçlendirilmesini emretmiştir. Bunun üzerine vali, şehrin iki yakasında çalışmalarına başlamıştır.²⁰² Bu doğrultuda Doğu Bağdat'ta Rusâfe, Şemmâsiye ve Muharrim bölgelerini içine alan bir sur inşa edilmiştir.²⁰³ Dicle nehrinin doğusuna inşa edilen bu sur, Şemmâsiye Kapısı hizasındaki Dicle kıyısından başlayıp, Sûku's-Selâsâ'nın (Salı pazarı) hizasındaki Dicle kıyısında bitiyordu. Şehrin batısına yapılan sur ise, Ümmü Ca'fer iktâsından başlayıp Humeyd b. Abdülhamîd köşkünün yakınındaki Dicle nehrinin kıyısında son

²⁰¹ Özeydın, "Müstaîn-Billâh", 32/112-113.

²⁰² Taberî, *Târîh*, 9/287.

²⁰³ Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 119.

buluyordu.²⁰⁴ Şehrin her iki yakasındaki surların sınırlarının, şehrin meskûn oturulan yerlerinin de sınırı olma ihtimali vardır.

Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'in Mu'tez-Billâh'ın ordusuna karşı almış olduğu tedbirler incelendiği zaman, Müstaîn Suru hakkında detaylı bilgiler elde edebileceğimizi görüyoruz. Dolayısıyla valinin inşa etmiş olduğu Müstaîn Suru dışında, Bağdat'ı savunmak için oluşturulan diğer savunma yöntemlerine yer vereceğiz.

Bağdat şehrinin savunması için ilk olarak sur inşa edildiği görülmektedir. Surların tamamlanmasının ardından, her bir sur kapısına komutan tayin edilmiş ve birlik verilmişti. Ardından şehrin her iki yakasında bulunan surun etrafına hendek kazılmış, süvarileri sıcaklık ve yağmurdan korumak için gölgelikler (mazallât) eklenmişti. Şemmâsiye Kapısı üzerine avârizlar (engel), metal levhalar, uzun sivri çiviler ilave edilmişti. Taberî'nin belirttiği ancak nerede bulunduğunu tespit edemediğimiz ikinci kapının (Bâbü's-Sâni) dış yüzüne demir levhalar ile kaplanmış olan asma kapılar yapılmıştı. Bu kapı sayesinde, düşman askerleri kapıları açmak için zorladığında, asma kapının ipleri kesilir ve düşman askerleri onun altında can verirlerdi.²⁰⁵

Sağlam bir şehir savunma sistemi oluşturmak istediği anlaşılan Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, bu amaçla Müstaîn Surunun içine ve dışına mancınık yerleştirmişti. İç kapının (Bâbü'd-Dâhili) üzerine arrâde (küçük mancınık), dış kapının (Bâbü'l-Hârici) üzerine ise beş büyük mancınık konulmuştu. Bu büyük mancınıklardan biri Gazbân olarak isimlendirilmişti. Diğer yandan altı adet arrâde ile Şemmâsiye Mahallesinin en uç noktalarına kadar atış yapılabiliyordu. Doğu Bağdat'ta, Şemmâsiye Kapısı'nın yakınında yer alan Beradân Kapısı'nda (Bâbü'l-Beradân) sekiz tane arrâde vardı. Bunlar, dörtlü iki gruba ayrılmış ve farklı yönlere odaklanmışlardı. Ayrıca sur kapılarının her birine yüz süvari yüz de piyade toplam da iki yüz askerin sığabileceği üzeri kapalı dehlizler inşa edilmişti. Alınan bu tedbirler Bağdat'ın her iki yakasında da uygulanmıştı.²⁰⁶

Savunma için gerekli yapılar tamamlandıktan sonra askerlerin yanı sıra Bağdat halkının görevlendirildiğini görmekteyiz. Nitekim her bir mancınının başında, ipleri germeleri ve

²⁰⁴ Taberî, *Târîh*, 9/287.

²⁰⁵ Taberî, *Târîh*, 9/287-288.

²⁰⁶ Taberî, *Târîh*, 9/288.

atış yapmaları için iki asker bulunuyordu. Vali, Bağdat'ta bulunan ayyârların²⁰⁷ da silah altına alınmasını ve başlarına bir komutan tayin edilmesini emretmişti. Bu komutanlardan birine Yenteveyh deniliyordu. Ayyârlar için, ziftle kaplanmış hasırdan kalkanlar hazırlanmıştı. Aynı zamanda taş doldurmaları için torbalar dikilmişti. Ayyârlar için elbise dikildiğini söyleyen Taberî, bunun için yüz dinardan fazla harcandığını kaydetmiştir.²⁰⁸ Yapılan bu hazırlıklara ilave olarak Vali Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, sur dışında bulunan ev, dükkân, bahçe gibi yapıların yıkılmasını ve hurma ağaçlarının kesilmesini de emretmiştir. Taberî, Müstâin Surunun ve diğer hazırlıkların, 251 (865) yılında tamamlandığını rivayet etmiştir.²⁰⁹

Yapılan hazırlıklar esnasında Mu'tez-Billâh, Vali İbn Tâhir'e kendi safına katılması çağrısında bulunmuş, vali bunu reddetmişti. Mu'tez-Billâh, Boğa el-Kebîr'in Humus'ta bulunan oğlu Mûsa'nın kendisine katılmasının ardından güç kazanmıştı. Bundan cesaret alan Mu'tez, kardeşi Ebû Ahmed'i yaklaşık 10.000 kişilik bir orduyla Bağdat'a göndermişti. Uzun süren muhasaranın ardından yiyecek yollarının kesilmesinden dolayı sıkıntı yaşayan halk, Müstâin-Billâh'ın Mu'tez'e katılmasını talep etti. Bunun üzerine Müstâin-Billâh halifelikten çekilerek Mu'tez-Billâh'a biat etmeye razı oldu.²¹⁰

Taberî'nin detaylı şekilde sunmuş olduğu bu bilgilerden, devlet içinde yaşanan savaştan dolayı Bağdat'ın hem doğusunda hem de batısında şehri muhafaza için gerekli yapılar inşa edildiğini görmekteyiz. Taberî, surların, hendeklerin ve gölgeliklerin inşası için 330.000 dinar harcandığını rivayet etmektedir.²¹¹ Cevad ve Sûse, Doğu Bağdat'ta yer alan Müstâin surunun altı kapısının olduğunu ifade etmektedir. Bunlar; Şemmâsiye Kapısı (Bâbü's-Şemmâsiye), Baradân Kapısı (Babü'l-Baradân), Horasan Kapısı (Bâbü'l-Horasan), Bâbu Sûku'd-Devab ve son olarak Bâbu Ebrez'dir.²¹²

Müstâin Suru, Doğu Bağdat'ı tam olarak ihata eden ilk surdur. Yukarıda ifade ettiğimiz Rusâfe Suru doğu Bağdat'taki ilk sur olmasına rağmen, yalnızca Rusâfe Mahallesini içine alacak şekilde inşa edilmiştir. Ancak o dönemin siyasi şartları içerisinde yaşanan

²⁰⁷ Orta çağ da Müslüman toplumlarda kendi çıkarları için toplumsal düzeni bozan zümreye verilen isimdir. Detaylı bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 6/296.

²⁰⁸ Taberî, *Târîh*, 9/288.

²⁰⁹ Taberî, *Târîh*, 9/288.

²¹⁰ Özeydın, "Müstâin-Billâh", 32/112-113.

²¹¹ Taberî, *Târîh*, 9/288.

²¹² Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 119.

gelişmeler neticesinde, şehir savunması oluşturmak için, Bağdat şehrinin her iki yakasını kuşatan uzun bir sur inşa edilmiştir.

1.5.3. Dârülhilâfe Suru

Halife Mu'tazîd, Hasenî Sarayı'nda yapmış olduğu imar faaliyetleri esnasında, bir sur inşa etmişti.²¹³ Bununla birlikte Halife Müktefî-Billâh döneminde, insanların cuma günleri Saray Camiinde namazlarını kılmaları için Dârülhilâfe'ye girmelerine izin verildiği ve günün sonunda Dârülhilâfe sınırlarından çıkarıldığı ifade edilmişti.²¹⁴ Bu durumda, halkı Dârülhilâfe'nin sınırları dışında tutacak engelin sur olduğu ve bu surun Mu'tazîd-Billâh tarafından, Hasenî Sarayı'nda gerçekleştirilmiş olduğu imar faaliyetleri esnasında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Dârülhilâfe Suru ile alakalı bilgiler, daha çok Yâkût el-Hamevî'nin kayıtlarından elde edildiği görülmektedir. Yâkût'un kaydına göre, Dârülhilâfe'nin etrafında 'el-Harîmu Dâri'l-Hilâfe' adında bir surun bulunduğu anlaşılmaktadır.²¹⁵

Yâkût el-Hamevî, Dârülhilâfe Surunun (Harîmu Dâri'l-Hilâfe) Dicle nehrinden başlayıp yine Dicle nehrinde bittiğini kaydetmiştir. Buna ilaveten, Dârülhilâfe Surunun Bağdat'ın üçte birini oluşturduğunu ifade etmiştir.²¹⁶ Ayrıca, coğrafyacı Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 682/1283), Dârülhilâfe Surunun hilal şeklinde tasarlandığını söylemiştir.²¹⁷

Dârülhilâfe Surunun, yedi adet kapısı bulunmaktaydı. Bunlar: 1. Bâbü'l Garâbe, 2. Bâbü Sûku't-Temr, 3. Bâbü Bedr, 4. Bâbü'n-Nûbî, 5. Bâbü'l-Âmme (Bâbü Ammûriye), 6. Bâbü'l-Büstân, 7. Bâbü'l-Merâtib'dir.²¹⁸

Dârülhilâfe Surunun en yukarısında yer alan kapı Bâbü'l-Garâbe'dir.²¹⁹ Bu kapı, Dicle nehrine çok yakın bir konumda bulunmaktaydı.²²⁰ Mustafa Cevâd ve Ahmed Sûse, bu

²¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/109; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/250; Cevad - Sûse, *Harîtatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 123.

²¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

²¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/250; Muhammed Sa'd eş-Şeybânî, *Târihu'l-İrâk zemenü'l-hilâfeti'l-Abbâsiyyeti fî Bağdâd 'alâ ahdi'l-Mu'tazîd billâhi'l-Abbâsî*, (Tunus: el-Atlâsiyye li'n-Neşr, [t.y.]), 248.

²¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/ 251.

²¹⁷ Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-bilâd*, 315-316.

²¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/250-251.

²¹⁹ Le Strange, *Baghdad*, 265.

kapının adını, bulunduğu bölgede yetişen bir ağaçtan (şeceretü'l-gareb) aldığını ve kapının, Dicle kıyısındaki Meşra'atü'l-İbriyyîn adı verilen yerin yakınında bulunduğunu kaydetmektedir. Bu kapıdan Dârülhilâfe içerisine girildiğinde, Dâr'u Hâtun ve Dâr'u Seyyide adında iki adet konak bulunmaktaydı.²²¹ Bu iki konak, Muktedî-Biemrillâh'ın (467-487/1075-1094) kızına ait olup ilerleyen yıllarda yıkılmıştı.²²²

Dârülhilâfe Surunun ikinci kapısı, Bâbü'l-Garâbe'nin doğusunda yer alan Bâbü Sûku't-Temr'dir.²²³ Yâkût el-Hamevî bu kapının yüksek bir şekilde inşa edildiğini aktarmaktadır.²²⁴ Le Strange, Bâbü'l-Garâbe ile Bâbü Sûku't-Temr kapısı arasındaki mesafenin çok fazla olmadığını söylemiştir.²²⁵ Mustafa Cevâd ve Ahmed Sûse bu kapının diğer adının Bâbü'l-Kâimî olduğunu ifade etmişlerdir.²²⁶ Bâbü Sûku't-Temr'den Dârülhilâfe'ye girildiği zaman, ed-Dârü'l-Kutuniyye adı verilen bir konak bulunmaktaydı. Bu konağın tam karşısında, iğnelerin satıldığı Meşra'atü'l-İbriyyîn dükkânı vardı. İlerleyen yıllarda Abbâsî halifelerinden Nâsır-Lidînillâh (575-622/1180-1225) halifeliğinin ilk yıllarında bu kapıyı kapattırmıştır. Çünkü Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135), Türklerle savaşmak üzere bu kapıdan çıkmış ve savaş sonucunda mağlup olmuştu.²²⁷

Dârülhilâfe'nin üçüncü kapısı, Bâbü Bedr veyahut Bâbü'l-Bedriyye'dir.²²⁸ Bu kapının adı hakkında iki görüş ileri sürülmüştür. İlkine göre, Mu'tazîd-Billâh'ın kölelerinden olan Bedir el-Mu'tazîdî'ye²²⁹ (ö. 289/902) nispetle Bâbü Bedr adı verildiği ifade edilmiştir. Diğer görüşe göre, Bâbü Bedr kapısına, toplumdaki hassa sınıfının bu kapıdan giriş-çıkış yapmasından dolayı Bâbü'l-Hâssa adı verildiği kaydedilmiştir.²³⁰ Le Strange, Bedr'in köşkünün inşasının ardından Bâbü Bedr denildiğini ifade etmiştir. Bedr el-Mu'tazîdî, kendi köşkünü, bu kapının hemen yanında inşa ettiği için Bâbü Bedr adı verilmiştir. Ancak, Halife Mu'tazîd'in oğlu Müktefî, Bedr'e olan kıskançlığından

²²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/251.

²²¹ Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 157.

²²² Le Strange, *Baghdad*, 266.

²²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/251.

²²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/251.

²²⁵ Le Strange, *Baghdad*, 265.

²²⁶ Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 157.

²²⁷ Dündar, 4/10. *Yüzyılda Bağdat*, 58.

²²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/251; Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 157.

²²⁹ Bedr, Mütevekkil-Alellah'ın azat etmiş olduğu kölesiydi. Hızlı bir şekilde yükselerek, Mu'tazîd - Billâh'ın komutanlarından biri olmuştu. Detaylı bilgi için bk. Le Strange, *Baghdad*, 270.

²³⁰ Le Strange, *Baghdad*, 270; Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 158.

dolayı onu öldürtmüştü.²³¹ Muhtemelen bu kapı ilk olarak Bâbu Bedr olarak isimlendirilmişti. Bedr'in öldürülmesinden sonra buraya Bâbü'l-Hâssa adı verilmiştir.

Dârülhilâfe Surunun dördüncü kapısı Bâbu'n-Nûbî, devlet erkânı tarafından, giriş yeri olarak kullanılmaktaydı. Çünkü devlet başkanları, elçiler ve hac emirleri burada karşılanır ve kabul edilirdi.²³² Bâbu'n-Nûbî Kapısı aynı zamanda Bâbü'l-Atabe olarak isimlendirilmiştir. Le Strange, bu kapının ismini, threshold (Eşik, Kapı Eşiği) kavramıyla İngilizceye çevirmiştir. Le Strange, Eşik Kapısı'nı (Threshold), Dârülhilâfe'nin içinde yer alan geçidin önünde, beyaz bir mermer sütun gibi duran engel olarak tarif etmiştir.²³³

Dârülhilâfe'nin beşinci kapısı Bâbu Ammûriyye de denilen Bâbü'l-Âmme'dir.²³⁴ Mustafa Cevâd ve Ahmed Sûse, Bâbu Ammûriyye denilmesine sebep olarak, Halife Mu'tasım-Billâh'ın Ammûriyye'den getirmiş olduğu büyük demir bir kapının buraya yerleştirilmesini göstermişlerdir.²³⁵ Ancak yukarıda ifade edildiği üzere, Dârülhilâfe'nin surunu Halife Mu'tazîd-Billâh inşa ettirmişti. Bundan dolayı, Mu'tasım-Billâh'ın Ammûriyye'den getirtmiş olduğu bu kapının, kendi zamanında buraya yerleştirilmediği ve Mu'tazîd-Billâh döneminde inşa edilen sur esnasında Bâbü'l-Âmme'ye konulduğu söylenebilir. Le Strange, Bâbü'l-Âmme kapısının hemen yakınında Me'mûniyye Mahallesinin olduğunu ifade etmiştir.²³⁶

Bâbu'n-Nûbî kapısı ve Bâbü'l-Âmme kapısı arasında halkın ikamet ettiği bir mahalle bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Dârülhilâfe Suru ile bu mahalle arasında muhtemelen sarayın güvenliğini sağlamak için bir sur daha vardı. Bu sur üzerinde de Bâbu'd-Devâmât, Bâbu'l-Alyân, Bâbu'l-Harem isimleriyle üç adet kapı inşa edilmişti.²³⁷

Dârülhilâfe'nin bir diğer kapısı Bâbü'l-Bustân'dır. Yâkût el-Hamevî, bu kapının üzerinden kurban kesim yerinin görüldüğünü kaydetmiştir. Buradan anlaşılaacağı üzere, Bâbü'l-Bustân kapısı önünde, bir mezbahane vardı.²³⁸ Buna ilaveten, Bâbü'l-Büstân

²³¹ Le Strange, *Baghdad*, 270.

²³² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/251; Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 158.

²³³ Le Strange, *Baghdad*, 274.

²³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/251.

²³⁵ Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 159.

²³⁶ Le Strange, *Baghdad*, 276.

²³⁷ Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 159.

²³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/251.

kapısının adına nispetle, Makberatu Bâbü'l-Büstân adında bir mezarlık bulunmaktaydı.²³⁹

Dârülhilâfe Suru ve Dicle nehri arasındaki son kapı Bâbü'l-Merâtib'dir. Yâkût, sur ile Dicle nehri arasındaki mesafenin yaklaşık iki ok at atımı uzaklığında olduğunu kaydetmiştir.²⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin evinin bu bölgede bulunduğunu rivayet etmiştir.²⁴¹

Müstazhir-Billâh (487-512/ 1094-1118), 488 (1095) yılında Doğu Bağdat'a yeni bir sur inşa ettirmiştir.²⁴² Ancak bu surun yeniden inşa edilmediği, yıkılan Müstaîn Surunun tadilattan geçirildiğine²⁴³ dair bazı iddialar vardır.²⁴⁴

²³⁹ Abdülhamit Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 59.

²⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/251.

²⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/251.

²⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/16.

²⁴³ Le Strange, *Baghdad*, 283-284.

²⁴⁴ Bu iddialar hakkında detaylı bilgi için bk. Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 49-50.

BÖLÜM 2: İDÂRÎ YAPILAR

2.1. Dârülhilâfe

Dârülhilâfe, ‘hilafet merkezi, hilafet sarayı, hilafet evi’ gibi anlamlara gelmektedir. İslam tarihi kaynaklarında bu kavramın iki farklı manada kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan birincisine göre Dârülhilâfe, İslam devletlerinin merkezlerini ifade etmek için kullanılmış, bundan dolayı halifelerin ikamet ettikleri şehirlere ve bu şehirlerde bulunan halife saraylarına Dârülhilâfe denilmiştir. Nitekim Ya‘kûbî, *Kitâbü’l-Büldân* adlı eserinde Bağdat ve Sâmerâ’yı anlattıktan sonra ‘*Buraya kadar Bağdat ve Sâmerâ’yı zikrettik. Bu ikisinden [Bağdat ve Sâmerâ’dan] başladık. Çünkü o ikisi [Bağdat ve Sâmerâ] hükümdarlar şehri [Medînetü’l-Mülük] ve hilafet merkezi [Dârülhilâfe]’dir.*’ ifadelerine yer vermektedir.²⁴⁵ Görüldüğü üzere Dârülhilâfe, burada hilafet merkezi manasında kullanılmıştır. Unutulmamalıdır ki Ya‘kûbî, *Kitâbü’l-Büldân* isimli eserini 278 (891) yılında tamamlamış ve 292 yılında vefat etmiştir.²⁴⁶ Bu yüzden onun eserinde, Dârülhilâfe kavramını hilafet merkezi, hilafet sarayı manalarında kullandığı açıktır. Çünkü Doğu Bağdat’ta Abbâsî halifelerinin ikamet ettiği Dârülhilâfe isimli büyük yerleşim yeri 279 yılında Ya‘kûbî kitabını tamamladıktan sonra ortaya çıkmıştır.

Abbâsîler’de Dârülhilâfe’nin daha özel bir anlam ifade eden ikinci karşılığı, 279 yılından sonra kullanılmaya başlamıştır. Bu kavram söz konusu tarihten itibaren Doğu Bağdat’ta halifenin ikamet ettiği sarayların, resmi konutların bulunduğu ve aynı zamanda içerisinde cami, meydan, hayvanat bahçesi gibi farklı yapıların yer aldığı büyük bir yerleşim alanının özel adı olarak kullanılmıştır. Dârülhilâfe’nin temellerini atan ve burada oturan ilk halife Mu‘tazîd-Billâh olmuştur. Sâmerâ döneminin son halifesi Mu‘temid-Alellâh’dan sonra 279 yılında halife olan Mu‘tazîd-Billâh, ileride saraylar kısmında geniş bir şekilde ele alınacağı gibi, daha önce Ca‘fer b. Yahyâ el-Bermekî tarafından yaptırılmış olan Hasenî Sarayı’nda ikamet etmeye başlamıştır. Bu saray Dârülhilâfe’nin nüvesini teşkil etmiştir. Zaman içerisinde Mu‘tazîd ve ondan sonra halife olan oğulları Müktefi ve Muktedir, Hasenî Sarayı’nın etrafında Firdevs,

²⁴⁵ Ya‘kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, 70.

²⁴⁶ Murat Ağır, “Ya‘kûbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/287-288.

Süreyyâ, Tâc, Dârü's-Şecere ve Cevsakulmuhtes adında saraylar yaptırarak Dârülhilâfe'nin daha da genişlemesini sağlamışlardır. Bu sarayların yanısıra resmi konutlar, cami, meydan, zindan, hayvanat bahçesi, oyun alanları gibi farklı yapılar ilave edilerek Dârülhilafe'nin devletin yıkılışına kadar bütün Abbâsî halifelerinin ikamet edecekleri kalıcı bir merkez haline gelmesi sağlanmıştır.²⁴⁷

Günümüz araştırmacılarından Hüseyin Polat, Dârülhilâfe'nin, halifelerin ikamet ettiği saraylardan biri olduğunu söylemektedir.²⁴⁸ Yukarıda verilen bilgiler ışığında, Polat'ın ulaşmış olduğu yargı eksik kalmıştır. Çünkü Dârülhilâfe, içerisinde halifelerin saraylarını, meydanları, bahçeleri vb. unsurları barındıran bir külliye'nin adıdır. Buna ilaveten, Dârülhilâfe kavramının her iki kullanımı birbirlerini tamamlamaktadır. Ancak ikinci kullanımda, Dârülhilâfe'nin sınırlarının genişlemesi söz konusudur.

Doğu Bağdat'ta yeni hilafet merkezi olan Darülhilâfe'nin, Dicle nehrine kıyısı olup Muallâ nehrinin aşağı kısmında yer almaktaydı.²⁴⁹ Sâbî, Dârülhilâfe'nin bir zamanlar büyük bir genişlikte olduğunu, hayvanat bahçesinden Süreyyâ Sarayı'na kadar uzandığını ifade etmiştir. Dârülhilâfe, Muktedir-Billâh'ın görevden uzaklaştırılıp geri gelişinde, Kâhir-Billâh'ın tutuklandığı olayda ve çeşitli yangınlarda zarar görmüştür.²⁵⁰

Sâbî, Dârülhilâfe içerisinde çalışanlar hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır.²⁵¹ Mu'tazîd-Billâh döneminde, vezirler (el-Vüzerâ), kâtipler (el-Küttâb), korumalar, emirler (el-Ümerâ), komutanlar (el-Kuvvâd), kadılar, tüccarlar, vb. üst tabakadan sayılan insanların sayısının 50.000'den az olmadığını ifade eden Sâbî, görevlilerin sayı dağılımı hakkında detay vermemektedir.²⁵² Ancak, Muktefi ve Muktedir dönemine ait Dârülhilâfe'de çalışan kimselerin görevleri ve sayıları hakkında bazı bilgiler kaydedilmiştir. Buna bağlı olarak Sâbî'nin kaydında yer alan çalışanları ve sayılarını gösteren bir tablo hazırladık.

²⁴⁷ Le Strange, *Baghdad*, 248; Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/538-539.

²⁴⁸ Hüseyin Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebü'l Ferec İbnu'l-Cevzi*, 174.

²⁴⁹ Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, 7; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99.

²⁵⁰ Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, 7.

²⁵¹ Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, 7-9.

²⁵² Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, 21.

Tablo 1: Müktefî-Billâh ve Muktedir-Billâh Döneminde Dârülhilâfe İçerisinde Çalışanlar ve Sayıları

Müktefî-Billâh Dönemi (289-295/902-908)		Muktedir-Billâh Dönemi (295-320/908-932)	
Görevi	Sayısı	Görevi	Sayısı
Çiftçi, Çoban	Belirtilmemiş.	Slav hizmetçi	4.000
Gulâmu Dâriyye	20.000	Zenci hizmetçi	7.000
Zenci ve Slavlardan oluşan hizmetçi	10.000	Gulâmu Huceriyye	Binlerce. Tam sayı belirtilmemiş
-----	-----	Hür ve kölelerden müteşekkil kadın hizmetçi	400

Sâbî aynı zamanda Dârülhilâfe’yi korumakla görevli çalışanlar hakkında da bilgiler vermektedir. Buna göre, 5.000 mesâfiyye,²⁵³ 4.000 hâris (bekçi) görevli bulunmaktaydı. Şurta teşkilatının başında yer alan Türk komutan Nâzuk’un emrinde ise piyade ve atlı birliklerden oluşan 14.000 asker bulunmaktaydı. Sâbî son olarak 8.000 adet ferrâş’ın (temizlikçi) Dârülhilâfe içinde çalıştığını söylemektedir.²⁵⁴

İstahrî, 4./10. yüzyılın sonlarına doğru, Doğu Bağdat’ı ziyaret ettiğini kaydeder. Doğu Bağdat’ta bulunan Dârülhilâfe’nin kendi başına bir şehir olduğunu ifade etmiştir. O, Dârülhilâfe ile Şemmâsiye arasında 5 mil (10 km) mesafenin bulunduğunu kaydeder.²⁵⁵

²⁵³ Abbâsîler’in ordusunda yer alan birliklerden biridir. Siyasi hareketlerde etkin rol oynayan bu birlik, halife üzerinde otorite oluşturmuşlardır. Fakat diğer bir birlikle çıkan anlaşmazlığının sonucunda çatışmaya girmişlerdir. Bunun üzerine Bağdat’tan sürgün edilmişlerdir. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/180; Hugh Kennedy, “The Military”, *Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-932)* (ed. Maaïke Van Berkel vd.), Leiden: Brill, 2013, 114.

²⁵⁴ Sâbî, *Rûsûmü dâri’l-hilâfe*, 8-9; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 435.

²⁵⁵ İstahrî, *Mesâlikü’l-memâlik*, 83.

Muktedir-Billâh döneminde Doğu Roma İmparatorluğuna karşı mücadeleler devam etmiştir. Nitekim bu mücadelelerin ilkinde 298 (911) yılında Doğu Roma ordusu, Lazkiye'yi²⁵⁶ işgal ederek birçok Müslümanı esir almıştı. Doğu Romalılar 305 (917) yılında barış görüşmeleri ve esir değişimini görüşmek üzere Bağdat'a gelmişlerdi. Kaynakların bu elçilerin Bağdat'a gerçekleştirdikleri ziyarete dair yapmış oldukları tafsilatlı anlatım, kısa bir süre önce Doğu Bağdat'ta kurulmuş olan Dârülhilâfe hakkında oldukça detaylı bilgilere ulaşmaya imkân tanımaktadır.²⁵⁷

Doğu Roma İmparatoru'nun elçileri Tıkrît'e²⁵⁸ ulaştıkları zaman, Muktedir-Billâh onların burada iki ay bekletilmesini emretmişti. Yapılan hazırlıkların ardından elçiler, Bağdat'a Şemmâsiye Kapısı'ndan girerek Sâid'in evinde konakladılar. Halife, elçilerin ziyareti için yapılacak olan hazırlıkların tamamlanmasına kadar onların Sâid'in evinden ayrılmasına müsaade etmedi.²⁵⁹

Hüseyin Polat, Sâid'in evi ve elçilerin ziyareti hakkında '*Yabancı misafirlerin konuk edildiği saraydı. Mesela Bizans kralı [Doğu Roma İmparatoru] Tıkrît'e gelince Halife Muktedir Billah kendisini orada tutuklatmış, daha sonra da Bağdat'a getirerek Sâid Sarayı'nda misafir etmiştir*'²⁶⁰ demiştir. Burada Polat'ın sehven bazı hatalar yaptığını söyleyebiliriz. Öncelikle bahsi geçen yer bir saray değildir. Kaynaklarda açıkça geçtiği üzere Dâru Sâid adında bir evin adıdır. İkinci olarak Bağdat'a Doğu Roma imparatorunun kendisi gelmeyip elçilerini göndermiştir. Bu elçiler Tıkrît'te tutuklanmamış, karşılama merasimi hazırlıkları tamamlanıncaya kadar Halife Muktedir-Billâh'ın talimatıyla misafir edilmişlerdir.²⁶¹

Sâid'in evinden Dârülhilâfe'ye kadar yol boyunca mübalağalı olması kuvvetle muhtemel 160.000 asker sıralanmıştı. Askerlerin arkasında Gulâmu Dâriyye denilen hizmetçiler yerlerini almıştı. Bağdat'ın doğusundaki çarşılar, caddelerde, sokaklarda halk bu töreni izlemek için hazır bulunuyordu. Hatta halk bu tören geçidini daha net

²⁵⁶ Suriye'nin en büyük liman şehridir. Ş. Tufan Buzpınar, "Lazkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 23/117-118.

²⁵⁷ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/53-56; Sâbî, *Rûsümü dâri'l-hilâfe*, 11-14; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/100-105; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/174-175; Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1981), 12/19.

²⁵⁸ Bağdat ve Musul arasında yer alan meşhur bir şehirdir. Bağdat ile Tıkrît arası 30 fersah uzunluğa sahipti. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/38-39.

²⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/101.

²⁶⁰ Hüseyin Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat*, 171.

²⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/101.

görebilmek için dükkânları ve bazı yüksek yerleri para karşılığında kiraliyordu.²⁶² Dicle nehrinde, Tayyârât, Zebâzib, Sümeyriyât, Şezâat adlı gemiler düzenli bir şekilde duruyorlardı.²⁶³ Elçiler, Sâid'in evinden çıktıktan sonra askerlerin, hizmetçilerin ve halkın önünden geçerek, Bâbü'l-Âmme kapısından Dârülhilâfe'ye ulaştılar.²⁶⁴ Dârülhilâfe'ye giren elçiler, gördükleri muhteşem manzara karşısında önce Hâcib Nasr el-Kuşûrî'yi ardından vezirlik sarayında bulunan İbnü'l-Furât'ı halife zannettiler. Elçiler, onların halife olmadığı söylendiği zaman bunun farkına vardılar.²⁶⁵

Elçiler, hazinelerin ve çeşitli aletlerin bulunduğu bir odaya girdikten sonra Dârü's-Şecere Sarayı'na geldiler.²⁶⁶ Dârü's-Şecere'den ayrılan elçiler Bâbü'l-Âmme yolundan Hânu Hayl (At Çifliği) olarak bilinen yere girmişlerdi. Burası mermer sütunlarla çevrili bir gösteri alanıydı. Bu alanda, elçiler toplamda 1000 adet at gördüler. Bunlar alanın sağ tarafında eyerleri altından ve gümüşten yapılmış, üstleri örtülmüş 500 tanesi, sol tarafında ise altından eyerleri bulunan, baş kısımları uzun ipek örtülerle kapalı olan 500 adet duruyordu. Elçiler buradan, dehlizlerle birbirine bağlanan Hayru'l-Vahş adı verilen hayvanat bahçesine girdiler. Çeşitli yabani hayvanların bulunduğu bu yerde, elçiler elleriyle hayvanları beslediler. Buranın hemen bitişiğinde, üzerinde tavus kuşu desenli ipek örtüler olan 4 adet fil gördüler. Ardından sağ tarafta 50, sol tarafta da 50 aslan bulunan bir yere geldiler. Boyunlarına zincir geçirilmiş her bir aslanı bir kişi tutuyordu.²⁶⁷

Elçiler, hayvanat bahçesinden çıktıktan sonra Cevsakulmuhdes adı verilen saraya geldiler.²⁶⁸ Elçiler burayı gezdikten sonra Firdevs Sarayı'na girdiler. Firdevs Sarayı'ndan ayrılan elçilere, 23 ayrı yer gösterildikten sonra Dârülhilâfe içerisinde bulunan gulâmların olduğu es-Sahnu't-Tis'înî'ye geçtiler. Burada, tam teçhizatlı, üniformalı, etkileyici bir görünüme sahip, ellerinde mızrak ve balta olan gulâmlar vardı. Buradan ayrılan elçiler, Dârü's-Selâm'a ulaştı. Burada hizmetçiler, elçilere, soğuk su ve çeşitli içecekler ikram ederken bir yandan da rahat etmeleri için onlara oturacak yerler

²⁶² Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, 11-12; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/174-175.

²⁶³ Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, 11-12; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/174-175.

²⁶⁴ Le Strange, *Baghdad*, 255.

²⁶⁵ Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, 12-13; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/101.

²⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/102.

²⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/103.

²⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/103.

gösteriyorlardı. Elçilik heyetine bu esnada Ebû Ömer Adiy b. Ahmed b. Abdulbâkî et-Tarsûsî eşlik ediyordu. Elçiler bu aşamadan sonra Tâc Sarayı'nda bulunan Halife Muktedir-Billâh'ın huzuruna ulaştılar. Halife, üzerinde Debîkî²⁶⁹ işlemeli elbise ve başında uzun bir sarıkla elçileri karşılamıştı. Muktedir-Billâh, abanoz ağacından²⁷⁰ yapılmış, üzeri işlemeli tahtında oturuyordu. Tahtının sağında ve solunda tespih taneleri gibi dizilmiş 9 mücevher vardı. Halifenin oğullarından üç tanesi sağında, ikisi de solunda yer almaktaydı. Halife, bu esnada kendisine karşı saygısızlık yapan elçiye uyarılmıştı. Elçilerden yaşlı olan kişi tercümanlık yaparken, genç olan elçi ile halife müzakere ediyordu. Tercümanlık yapan elçi, getirmiş olduğu büyük mektubu öptükten sonra halifeye verdi. Elçiler halifenin huzurunda yaklaşık olarak bir saat kaldılar. Görüşmeler bittikten sonra Hassâ Kapısı'ndan (Bâbü'l-Hâssa) çıkan elçiler, kendileri için Dicle nehri kıyısında hazırlanmış olan Şezevât adlı gemiye binerek Saîd'in evine döndüler.²⁷¹

Bağdat'ta yapılan yüz ölçümü hesaplamaları, yeni hilafet merkezi hakkında bazı fikirler vermektedir. Buna göre, Bağdat'ın yüz ölçümü iki defa hesaplanmıştır. Hâtîb el-Bağdâdî, İbn Tayfur adıyla da tanınan İbn Ebî Tâhir'in *Târîhu (Kîtâbü) Bağdâd*²⁷² adlı eserinden naklederek bu iki ölçüm hakkında bilgiler vermektedir. İlk ölçümde Batı Bağdat 27.000 cerîb,²⁷³ Doğu Bağdat ise 26.750 cerîb olarak hesaplanmıştır. Toplamda her iki yakanın yüz ölçümü 53.750 cerîb olarak tespit edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, Ebu'l-Hasen adlı kişinin, İbn Tayfûr'un eserinin Muhammed b. Yahyâ nüshasının haricinde, başka bir nüshada, yapılan ölçüm hakkında farklı rivayet gördüğünü aktarır. Buna göre, Doğu Bağdat 16.750 cerîb, Batı Bağdat 27.000 cerîb ve toplamda 43.750 cerîb olarak kaydedilmiştir.²⁷⁴

²⁶⁹ Harizm'de üretilen ipek kumaşlara verilen isimdir. Detaylı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, "İpek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 22/361-362.

²⁷⁰ Abanoz, Ebenaceae familyasından Diospyros cinsi ağaçlara ve onlardan üretilen kerestelere verilen isimdir. Abanoz ağacının kerestesinin rengi, siyah, siyah rengine yakın yeşil ve koyu kahverengidir. Detaylı bilgi için bk. Sargon Erdem, "Abanoz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/9-10.

²⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/104-105.

²⁷² Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Sabri Hizmetli, "İbn Ebû Tâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/445.

²⁷³ Hz. Ömer zamanından itibaren Müslüman toplumlarda kullanılan alan ve hacim ölçüsüdür. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Cerîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/402.

²⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/117.

Halife Mu‘temid’in kardeşi Muvaffak’ın emriyle Bağdat’ın yüz ölçümü, ikinci defa 279 yılından önce hesaplanmıştır. Yapılan bu hesaplamada Bağdat’ın doğusunun uzunluğu 250 habl, genişliği ise 105 habl olarak kaydedilmiştir. 250 habl uzunluk ve 105 habl genişliğin, 26.250 cerîbe tekabül ettiği ifade edilmiştir. Batı Bağdat’ın uzunluğu 250 habl ve genişliği 70 habl olarak hesaplandığı, bu ölçülerin 17.500 cerîb olduğu tespit edilmiştir. Bağdat’ın her iki yakasının toplam yüz ölçümünün 43.750 cerîb olduğu görülmektedir.²⁷⁵ Muvaffak’ın emriyle yapılan ölçümün sonucunda, bir cerîb 1,366 km² olarak düşünüldüğünde Bağdat’ın, 7,250 km uzunluğunda 6,500 km. genişliğinde olduğu hesap edilmektedir. Dûrî, Muktedir-Billâh zamanında Bağdat’ın 8,500 km. uzunluğunda 7,250 km. genişliğinde olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁶

Bağdat’ın yüz ölçümüne dair verilen bilgilerden, hilafet merkezinin durumu hakkında bazı çıkarımlarda bulunulabilir. Yapılan ilk ölçümde Batı Bağdat ve Doğu Bağdat’ın yüz ölçümleri neredeyse aynıdır. Ancak ikinci ölçümde Doğu Bağdat’ın yüz ölçümünün, Batı Bağdat’tan yaklaşık olarak 8750 cerîb daha büyük olduğu görülmektedir. Nitekim bu durum, Batı Bağdat’ın zamanla önemini kaybettiğini, Doğu Bağdat’ın ise halifelerin ve insanların sayesinde genişlediğini göstermektedir.

2.2. Saraylar

2.2.1. Hasenî Sarayı

Bağdat’ın doğu yakasında yer alan ve ilerleyen yıllarda içerisinde birçok muhteşem saray barındıracak olan Dârülhilâfe’nin özünü teşkil eden Hasenî Sarayı’nın tarihi, Hârûnürreşîd zamanında yaşayan Bermekî ailesinden Ca‘fer b. Yahyâ el-Bermekî (ö. 187/ 803) ile başlamaktadır. Rivayete göre Yahyâ b. Hâlid (ö. 190/805), vaktini daha çok şarkıcılarla geciren oğlu Ca‘fer’i, bu işlerden vazgeçmesi için sık sık uyarmıştır. Ancak Ca‘fer bu halinden vazgeçmeyince, babası, o dönemde Batı Bağdat’ta yer alan hilafet merkezinden uzak bir yer olan Dicle nehrinin doğu yakasında, insanların kendisinin bu halini görmemesi için bir saray inşa etmesini emretmiştir. Ca‘fer, eğlenceli toplantılarını sürdürmek için bunu kabul etmiş ve muhteşem bir saray yaptırmıştır. İnşanın tamamlanmasının ardından Halife Hârûnürreşîd, ihtişamından dolayı saraya büyük bir ilgi göstermiştir. Halifenin kıskançlığından uzak durmak için

²⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/120.

²⁷⁶ Dûrî, “Bağdat (Genel Bakış)”, 4/429.

Ca'fer, yakın arkadaşlarından Mu'nis b. İmrân'ın tavsiyesiyle sarayı halifenin oğlu Me'mûn için yaptırdığını söylemiştir. Ca'fer'in bu cömert tutumunu geri çeviren Hârûnürreşîd bu sarayda onun oturmasına müsaade etmiştir. Daha sonra Halife Hârûnürreşîd ile arası açılan Ca'fer b. Yahyâ'nın öldürülmesinin ardından, saray, halifenin oğlu Me'mûn'a devredilmiştir. Ancak bu intikalin nasıl olduğu hakkında açık bilgi bulunmasa da sarayın Ca'fer b. Yahyâ'nın öldürülmesinden sonra Me'mûn'a geçtiği görülmektedir.²⁷⁷ Saray, Ca'fer'in öldürülmesine kadar²⁷⁸ Ca'ferî Sarayı olarak isimlendirilmiştir. Ca'fer'in öldürülmesinden sonra saraya el koyan Hârûnürreşîd, muhtemelen burada oğlu Me'mûn'un oturması talimatını vermiştir. Bundan sonraki süreçte ise saray, Me'mûnî Sarayı olarak isimlendirilmiştir.²⁷⁹

Kaynaklarda, Halife Me'mûn'un vakit geçirmekten hoşlandığı bu sarayda, hilafeti döneminde çeşitli imar faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir. Halife Me'mûn, at yarışlarının yapılabileceği, Cevgân²⁸⁰ (Savlecân, Savêlic) oynanabileceği bir meydan ve vahşi hayvanlar için hayvanat bahçesi ilave etmiştir. Bu meydanın bir mahalle büyüklüğünde olduğunu sonradan verilen bilgilerden anlamaktayız. Nitekim Me'mûn bu meydan büyüklüğü kadar, buraya bir semt ilave etmiştir. Bu semte, Me'mûn'un adına nispetle, 'Me'mûniyye' adı verilmiştir. Oluşturduğu semte Bağdat'ta yaşayan üst tabakadaki insanları yerleştirmiştir. Me'mûniyye Mahallesi'ne, askerü'l-hâs birlikleri yerleştirilmiş ve burası zamanla Abbâsî vezirlerinden Fazl b. Sehl (ö. 202/818) ve daha sonra vezirlik makamına gelecek olan Hasan b. Sehl (ö. 236/851) gibi önde gelenlerin ikamet ettikleri bir yer olmuştur. Me'mûn daha sonra sarayın doğu tarafına bir kapı açtırmış ve Musa nehrinden beslenen Mualla kanalından bir kanal kazdırarak saraya su gelmesini sağlamıştır.²⁸¹

Saraydaki tadilatlar ve ilavelerin ardından Me'mûn, babası Halife Hârûnürreşîd tarafından Horasan'a 182 (799) tarihinde vali olarak gönderilinceye kadar Me'mûnî Sarayı'nda ikamet etmiştir. Me'mûn'un Horasan'a vali olarak görevlendirmesiyle, daha sonra vezirlik makamına gelecek olan Fazl b. Sehl ve Hasan b. Sehl kardeşler de ona

²⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4; Le Strange, *Baghdad*, 243-244.

²⁷⁸ Ca'fer'in öldürülmesi hakkında detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 8/294-295.

²⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4; Le Strange, *Baghdad*, 243-244.

²⁸⁰ Orta çağda Orta ve Uzakdoğu saraylarında oynanan ve bugünkü polo oyununa benzeyen cevân adıyla anılan atlı top oyunudur. Detaylı bilgi için bk. Feyzi Halıcı, "Çevgân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/294-295.

²⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

eşlik etmişlerdir. Me'mûn, Horasan valiliğini devam ettirirken, Hârûnürreşîd'in vefatından sonra kardeşi Emin halife olmuştur. Ardından bu iki kardeş arasında iktidar mücadelesi baş göstermiş ve bu mücadeleyi Me'mûn²⁸² kazanmıştır. Halife olduktan sonra da Merv'de oturmaya devam eden Me'mûn, Irak bölgesinin valiliğine Hasan b. Sehl'i tayin etmiştir. Hasan b. Sehl bu zamandan itibaren, Me'mûnî Sarayı olarak bilinen sarayda ikamet etmeye başlamıştır.²⁸³ Halife Me'mûn Merv'de ikamet ederken Fazl b. Sehl'in aracılığıyla 202 (817) yılında Hasan b. Sehl'in kızı Bûrân'la evlenmiştir. Me'mûn 203 (818) yılında Bağdat'a geldiğinde Batı Bağdat'ta Dicle kenarında yer alan Huld Sarayı'na yerleşti. Hasan b. Sehl, Halife Me'mûn ve kızı Bûrân'ın 210 (825) senesinde Bağdat yakınlarında bir yer olan Femüssılh'taki düğün merasimine kadar Me'mûnî Sarayı'nda oturmaya devam etmiştir. Halife Me'mûn, düğünün ardından Hasan b. Sehl'in isteği doğrultusunda bu sarayı ve etrafındaki yapıları kayınpederine vermiştir. Bundan sonra bu saray, Hasenî Sarayı ismiyle anılmıştır.²⁸⁴ Hasan b. Sehl'in vefatının ardından bu saray kızı Bûrân'a kalmıştır.²⁸⁵

Kocası Halife Me'mûn'un ve babası Hasan b. Sehl'in vefatının ardından sarayın yeni sahibi olan Bûrân, burada uzun süre oturmaya devam etti. Ancak Bûrân'ın, sarayı, ne zaman ve hangi halifeye teslim ettiği noktasında iki farklı rivayet vardır. Bu rivayetlerden ilkinde göre Bûrân bu sarayı, Halife Mu'temid'e (256-279/870-892),²⁸⁶ ikinci rivayete göre ise Bûrân, sarayı, Mu'tazîd'a devretmiştir.²⁸⁷ Ancak sarayın Mu'tazîd'a devredildiği rivayetini aktaran Hatib el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Bûrân'ın Mu'tazîd dönemine kadar yaşamadığını ve onun Halife Mu'temid döneminde 271 yılında vefat ettiğini kaydetmektedir.²⁸⁸ Sarayın Halife Mu'temid'e devredildiğini nakleden Yâkût'un verdiği bilgilere göre; Mu'temid-Alellah, Sâmerrâ'dan Bağdat'a geldiği zaman, Bûrân'a Hasenî Sarayı'nı boşaltmasını emretmiştir. Bununla birlikte

²⁸² Bu mücadele hakkında detaylı bilgi için bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, 29-38.

²⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

²⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4. Taberî'nin aktardığı bilgilere göre Halife Me'mûn ile Bûrân'ın evliliği 202(817)yılında Merv'de gerçekleşmiştir. Halife, Bağdat'a döndükten sonra eğlencesi düzenlemiştir. Taberî, bu eğlence hakkına ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 7/566, 606-610.

²⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

²⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

²⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/335; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 15; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/335.

²⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99.

Halife Mu'temid, halifenin eşini mağdur etmemek amacıyla Hasenî Sarayı karşılığında başka bir saraya taşınabileceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Bûrân, halifeden hizmetçilerinin ve mallarının taşınması için süre istemesinin yanı sıra sarayı, halifeye layık bir şekilde bırakmayı düşünerek tadilat için izin almıştır. Halifenin izin vermesiyle birlikte Bûrân, sarayın zaman içerisinde yıpranan yerlerini tadilattan geçirip yenilemiştir. Ayrıca altın mefruşatlarla ve yastıklarla donatmıştır. Sarayın kapılarını perdelerle süslemiş, mahzenleri, halifenin beğeneceği süs eşyaları ile doldurmuştur. Ardından Bûrân diğer bir saraya geçmiş ve işlerinin bittiğine dair Halife Mu'temid'e mektup yazmıştır. Yapılan tadilatları ve yenileme çalışmalarını beğenen Halife Mu'temid, zamanının bir kısmını Sâmerî'â'da bir kısmını da Bağdat'ta geçirmiş ve 279 (892) yılında Hasenî Sarayı'nda vefat etmiş, cenazesi Sâmerî'â'da defnedilmiştir.²⁸⁹ Bu rivayetler ışığında Halife Mu'temid, Hasenî Sarayı'nda kısa bir süre de olsa ikamet etmiştir. Ancak bu dönemde nâib sıfatıyla devletin idaresini tamamıyla kontrolü altına almış olan kardeşi Muvaffak tarafından yetkileri kısıtlanmış olan Halife Mu'temid'in bu sarayı hilafet sarayı olarak kullanma imkanı bulamadığı anlaşılmaktadır.²⁹⁰

Abbâsîler'in siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda çok zor zamanlar yaşadığı bir dönemde Mu'temid'den sonra hilafet makamına geçen Mu'tazîd-Billâh'ın Hasenî Sarayı'na yerleşmesiyle birlikte burası hilafet sarayı olmuştur. Hasenî Sarayı'nda ikamet etmeye başlayan Mu'tazîd burada bazı düzenlemeler yapmıştır. İlk olarak sarayın dış cephesinde faaliyetlere başlayan halife, sarayı genişletmiş ve etrafındaki arazileri de saraya dâhil ederek büyötmüştür. Ardından bir sur inşa etmiş ve surun etrafına konaklar ekletmiştir.²⁹¹ Müttakî-Lillâh (328-333/940-944) zamanında bu surun arka kısmında hapishane olarak da kullanılan Dâr'ül-Fîl adında bir yer olduğu aktarılmıştır.²⁹² Aynı zamanda Mu'tazîd-Billâh yapıların arasında kalan eski meydanın yerine bir meydan daha ilave etmiştir. Bu sırada Tâc Sarayı'nın inşasına başlayan ve inşanın olduğu yerden bir duman yükseldiğini gören Halife Mu'tazîd, sarayın yapımından vazgeçmiştir. Buraya 2 mil uzaklıkta Süreyyâ Sarayı adında bir saray inşa etmiştir. Halifenin Hasenî Sarayı ile Süreyyâ Sarayı arasında tonoz biçiminde bir tünel ile bağlantı kurduğu

²⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4; Le Strange, *Baghdad*, 247-248.

²⁹⁰ Geniş bilgi için bk. Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 69-82.

²⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4.

²⁹² Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 208.

kaydedilmektedir.²⁹³ Mu‘tazîd’ın yaptığı bu ilavelerin yanı sıra Hasenî Sarayı bünyesinde bir zindan inşa etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Halife Mu‘tazîd’ın 280 yılında inşa etmiş olduğu bu zindan ‘Metâmîr’ olarak isimlendirilmiştir.²⁹⁴

Mu‘tazîd’ın vefatının ardından bu saray, kendisinden sonra halife olan oğlu Müktefî’ye kalmıştır. Halife Müktefî, göreve geçtiği zaman ilk iş olarak babası Mu‘tazîd’ın Hasenî Sarayı içerisinde inşa ettirmiş olduğu Metâmîr isimli zindanın yıkılmasını²⁹⁵ ve yerine Saray Camii’nin (Câmiu’l-Kasr) yapılmasını emretmiştir. Camii’nin inşasının ardından halk, cuma günü erken vakitlerde herhangi bir engelle karşılaşmadan Dârülhilâfe’ye girebiliyorlardı. Cuma namazını burada kılan halk gün bitiminde Darülhilâfe sınırlarından dışarı çıkarılıyordu. Bu durum zamanla resmiyet kazanmıştır.²⁹⁶

Halifeler tarafından ikâmetgâh olarak kullanılan Hasenî Sarayı’nda, ayrıca biat merasimleri de düzenlenmiştir. Nitekim Muktedir-Billâh, halife olduktan sonra biatları Hasenî Sarayı’nda kabul etmiştir.²⁹⁷

2.2.2. Süreyyâ Sarayı

Bağdat’ın elli sekiz yıl sonra yeniden hilafet merkezi olmasının ardından Halife Mu‘tazîd-Billâh, zaman içerisinde şehrin kaybetmiş olduğu ihtişamını tekrar canlandırmak için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Bu doğrultuda Hasenî Sarayı’nda yaptığı tadilat ve ilavelerin yanı sıra, Süreyyâ Sarayı adında yeni bir saray inşa etmiştir. Süreyyâ Sarayı’nın inşasına başlamadan önce Tâc Sarayı’nın yapımına başlamıştır.²⁹⁸ Halife Mu‘tazîd, Âmid üzerine 285 (898) yılında sefere çıkmıştır. Bağdat’tan ayrılmadan önce Tâc Sarayı’nın inşası için emir verdiği bilindiğine göre, Tâc Sarayı’nın yapımına 284 (897) veya 285 yılında başlanıldığı tespit edilebilir. Nitekim Mu‘tazîd-Billâh’ın Âmid seferinden sonra, 286 (899) yılında Bağdat’a gelmiş ve bu yıl içerisinde Tâc Sarayı’nın yapımından vazgeçmiştir. Bağdat’a gelişinin ardından Tâc Sarayı’nın

²⁹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 2/4.

²⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/109; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

²⁹⁵ Taberî, *Târih*, 10/88; Mes‘ûdî, *Mürûcu’z-zeheb*, 4/276.

²⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/109; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

²⁹⁷ Sûlî, *Kısmün min ahhâri’l-Muktedir-Billâh el-‘Abbâsî*, 29.

²⁹⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 2/4-5.

inşasını durdurmuş ve Süreyyâ Sarayı'nın yapımı için emir vermiştir. Dolayısıyla Süreyyâ Sarayı'nın inşasına 286 yılı içerisinde başlanılmıştır.²⁹⁹

Tâc Sarayı'nın inşasından vazgeçen Halife Mu'tazîd 286 yılı içerisinde Hasenî Sarayı'na yaklaşık 2 mil (4 km. kadar) uzaklıkta, 'Süreyyâ' olarak bilinen yerde yeni bir saray yapılmasına karar vermiştir.³⁰⁰ Sarayın inşa edildiği bölgeye verilen Süreyyâ ismi, sarayında adı olmuştur. Bu bölgede, Süreyyâ ormanlığının bulunduğu ve halifelerin domuz avı yaptığı kaynaklarda zikredilmektedir.³⁰¹ Halife, Hasenî Sarayı ile Süreyyâ Sarayı arasında bağlantı kurabilmek için yer altı geçidi inşa etmiştir. Nitekim bu tünelden halifenin cariyeleri halka görünmeden gidip gelebiliyorlardı.³⁰² Bu tüneller tonoz³⁰³ biçiminde inşa edilmiş olup Süreyyâ Sarayı'na kadar bu şekilde devam etmekteydi.³⁰⁴ Bu tünel, 466 (1074) yılında Bağdat'ta gerçekleşen su baskınına kadar kullanıldığı bazı kaynaklarda kaydedilmiştir.³⁰⁵ Mes'ûdî'de geçen rivayete göre, Halife Râzî-Billâh zamanında, Süreyyâ Sarayı içerisinde, zarif, muhteşem bir bahçe bulunuyordu.³⁰⁶ Sarayın su ihtiyacı, Mûsa nehrinden sağlanıyordu.³⁰⁷

Kaynaklarda sarayın nasıl yapıldığı, hangi malzemelerin kullanıldığı, inşası için çalışan işçi sayısının ne kadar olduğuna dair ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Ancak sarayın uzunluğunun üç fersah³⁰⁸ olduğu ve Mes'ûdî'de geçen rivayete göre sarayın inşası için 400.000 dirhem harcadığı kaydedilmektedir.³⁰⁹

²⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4-5; Yapılan seferin gidiş ve dönüş tarihleri hakkında detaylı bilgi için bk. Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 171-173.

³⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4-5.

³⁰¹ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 99.

³⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4, 77.

³⁰³ Geleneksel mimaride kullanılan yarım silindir formunda örtü. Detaylı bilgi için bk. Selçuk Mülâyim, "Tonoz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/238-240.

³⁰⁴ Le Strange, *Baghdad*, 251.

³⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8/403.

³⁰⁶ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 4/324.

³⁰⁷ Le Strange, *Description of Mesopotamia and Baghdad*, 21.

³⁰⁸ Araplarda kullanılan fersah üçe ayrılmaktadır. Bunlar; "fersah-ı tûlî, fersah-ı sathî, fersah-ı cismî" olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Fersah-ı tûlî 3 mile eşit olup (12.000 tûlî zirâ) her mil 40 Mısır el arşını kadardır. Diğer ikisi alan ölçüleri olarak kullanılmaktadır. Fersah-ı sathî m² ve fersah-ı cismî m³ olarak hesaplanmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/412.

³⁰⁹ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 4/233; Ayrıca bk. Le Strange, *Baghdad*, 251.

Sarayın tamamlanmasının ardından Hasenî Sarayı'nda oturan Mu'tazîd, Süreyyâ Sarayı'na taşındı ve çarşının da oraya nakledilmesi için emir verdi. Ancak halk halifenin verdiği bu kararı tepkiyle karşıladı.³¹⁰

Mes'ûdî ve İbnü'l Cevzî'de anlatılan bir olaydan Süreyyâ Sarayı'nın surla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Mu'tazîd döneminde 284 (897) yılında gerçekleşen bu vaka neticesinde sarayın surunun sağlamlaştırıldığı aynı zamanda surun uç noktalarında yapılan tadilatlarla, hırsızların sarayın duvarına kanca yardımıyla tırmanarak sızma girişimine engel olduğu ifade edilmiştir. 284 yılında Mu'tazîd'in ikamet ettiği Süreyyâ Sarayı'nda, elinde kılıç olan bir şahıs görünmüş ve o şahsın peşinde olan hizmetçilerden birini yaralamıştı. Araştırmalara rağmen, şahıs bulunamadığı için endişeye kapılan Mu'tazîd, bahsedilen önlemler dışında, sarayın surlarına muhafız yerleştirmiştir.³¹¹

Muktedir-Billâh dönemine gelindiğinde, Süreyyâ Sarayı'nın zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim çeşitli görevlerde bulunan her sınıftan süvari birlikleri, maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle ayaklanıp Musallâ'ya çıkmışlar, Süreyyâ Sarayı'nı yağmalamışlar, Hâyîr'de bulunan hayvanat bahçesindeki hayvanları ve köylülere ait inekleri öldürmüşlerdi. Türk asıllı kumandanlardan Ebü'l-Hasen Mûnis el-Muzaffer, maaşlarının ödeneceğine dair teminat verdikten sonra ayaklanan grup dağılmıştır.³¹²

Halife Mu'tazîd-Billâh vefat etmeden önce, 14 Rebîülevvel 289 (12 Şubat 902) tarihinde Şemmâsiye Kapısı'nın yakınlarda, Dicle nehrinin kıyısında bir saray inşa etmek istemiştir. Bu doğrultuda, kapının yanındaki evleri ve dükkanları boşalttırarak, yıkılmasını emretmiştir. Halife öncelikle, sarayın surlarının sınırlarını çizdirmiştir. Ardından inşa faaliyetlerine başlamasına rağmen, tamamlayamadan 21 veya 22 Rebîülâhir 289 (5 veya 6 Nisan 902) tarihinde vefat etmiştir.³¹³

³¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

³¹¹ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 4/260-261; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/372-373.

³¹² İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi'l-ümem*, 1/159.

³¹³ Taberî, *Târîh*, 10/86.

2.2.3. Tâc Sarayı

İsmi Mu'tazîd-Billâh tarafından verilen Tâc Sarayı'nın inşası bir sonraki oğlu Müktefi tarafından tamamlanmıştır.³¹⁴ Halife Mu'tazîd, Tâc Sarayı'nın temelini, Samerrâ'da bulunan Kâmil Sarayı'nın ve Medâin'de bulunan Beyaz Saray'ın (Kasru'l-Ebyaz)³¹⁵ bazı kısımlarını yıktırarak elde ettiği malzemelerle atmıştır. ³¹⁶ Ancak Süreyyâ Sarayı'nın inşasına başlamadan önce Tâc Sarayı'nı yapmaya karar vermiştir. 285 yılında Musul ve el-Cezîre'de Abbâsî hâkimiyetini yeniden kurmak için bölgeyi nüfuzu altında bulunduran Ahmed b. İsa b. Şeyh'in oğlu Muhammed'in bulunduğu Âmid üzerine sefere gitmiştir. Sefer öncesi Tâc Sarayı'nın yapımına dair emir vermiştir. 286 yılında seferden geri döndüğünde³¹⁷ şehrin duman altında kaldığını görmüş ve bunun niçin gerçekleştiğini araştırdığında pirinç ekiminin ve palmiye ağaçlarının sebep olduğunu tespit etmiştir. Bunun üzerine Tâc Sarayı'nın yapımından vazgeçerek pirinç ve palmiye ağacının yetiştirilmesini yasaklamıştır.³¹⁸ Araştırmacı Le Strange ise Tâc Sarayı'nın bulunduğu bölgeden yükselen dumanın, o bölgedeki evlerden geldiğini ve halifenin bundan dolayı sarayın inşasından vazgeçtiğini iddia etmektedir.³¹⁹

Babasının ardından hilafet makamına geçen Müktefi-Billâh, temelini hazır bir şekilde teslim aldığı Tâc Sarayı'nın inşasını tamamlamak için Ebû Abdullah en-Nakrî'yi görevlendirmiştir. Böylece Medâin'deki Beyaz Sarayın kalan bütün kısımları yıkılarak elde edilen malzemeler Bağdat'a getirilmiştir. Beyaz Sarayın duvarlarından sökülen taşlar su taşkınlarının engellenmesi için Tâc Sarayı'nın Dicle nehri tarafındaki rıhtım yapımında ve sarayın duvarları için kullanılırken, sarayın temelinden çıkan malzemeler de Tâc Sarayı'nın tepesini inşa etmek için kullanıldı. Kisrâ Sarayı'nın kalıntılarını gören

³¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 15; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/3.

³¹⁵ Vildan S. Coşkun, "Tâk-ı Kisrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/450-451.

³¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2/35. Tâc Sarayı'nın temeli için Samerrâ'da ki Kâmil Sarayı'nın ve Medâin'de bulunan Beyaz Saray'ın (Kasru'l-Ebyaz) bazı kısımlarının Müktefi-Billâh tarafından yıkıldığını söyleyen Le Strange, Tâc Sarayı'nın temelini kazdının Mu'tazîd olduğuna ve Beyaz Saray ile Kâmil Sarayı'nın ilk defa Mu'tazîd tarafından yıktırıldığına değinmemektedir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2/4-5; Le Strange, *Baghdad*, 253.

³¹⁷ Yapılan bu sefer hakkında detaylı bilgi için bk. Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, 171-175.

³¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336. Tâc Sarayı'nın inşasından bahseden Yâkût, bu dumanının nedeni hakkında ayrıntılı bilgiler vermemektedir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/4-5.

³¹⁹ Le Strange, *Baghdad*, 251-252.

Ebû Abdullah en-Nakrî ‘*Kisrâ Sarayı’nın (Beyaz Saray) duvarlarını yıktık ve Tâc Sarayı’nın duvarlarına ekledik. Bunun yanında Kisrâ Sarayı’nın temellerindeki malzemeleri, Tâc Sarayı’nın yüksek kesimlerini inşa etmek için kullandık*’ diyerek duruma olan sevincini ifade etmiştir.³²⁰ Tâc Sarayı’nın ön yüzü, her biri 5 zirâ yüksekliğinde olan 10 mermer sütun üzerine inşa edilmiştir. Nitekim bu yapı, Müktefi-Liemrillâh (530-555/1136-1160) zamanında yıldırım düşmesi sonucunda yıkılmış ve Halife tarafından mermer sütunlar yerine tuğla ve kireç kullanılarak yeniden inşa edilmiştir.³²¹

Tâc Sarayı’nın yapımı sırasında, saraya ‘Kubbetü’l-Himâr’ adında kubbe inşa edilmiştir.³²² Bu kubbe, yarım daire şeklinde ve uzun bir yapıya sahiptir. Spiral yapıda olan kubbeye, halife bir merkebin üzerinde, buranın zirvesine çıktığı için ‘Merkep Kubbesi’ (Kubbetü’l-Himâr) adı verilmiştir. Halife merkebin sayesinde yorulmadan kubbenin tepesine çıkarak Bağdat’ı kuşbakışı seyrediyordu.³²³ Müktefi’nin yapmış olduğu bu yapı, verilen rivayetlerden, Mu’tasım’ın Sâmerrâ’da inşa ettiği Sâmerrâ Ulucamii bünyesinde yer alan, Melviye adlı helezonik minareye benzediği görülmektedir.³²⁴

³²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 2/4-5.

³²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 2/5; Le Strange, *Baghdad*, 254; Cevad - Sûse, *Hâritati Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 126.

³²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99.

³²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 2/5; Le Strange, *Baghdad*, 254.

³²⁴ Cevad - Sûse, *Hâritati Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 126.



Harita 3: Sâmerîâ Ulucamiinin Melviye (Spiral, Helezon) Olarak Bilinen Minaresi

Kaynak: Şerare Yetkin, “Abbâsîler (Sanat)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/51.

Halife Müktefî-Billâh’ın yaptığı imar faaliyetlerine ondan sonra halife olan Muktedir-Billâh devam etmiştir. Bu faaliyetler içerisinde sarayın arka kısmında inşa edilen geniş

ve yüksek toplantı meclisleri (Mecâlis) yer almaktadır.³²⁵ Aynı zamanda Tâc Sarayı ile Süreyyâ Sarayı arasında, Mûsa kanalının üzerinde hayvanat bahçesi (Hayru'l-Vahş) ve at çiftliği (Hânu'l-Hayl) inşa ettirmiştir. Yukarıda da zikredildiği üzere 305 senesinde Bizans elçilerinin Bağdat'ı ziyaretini anlatan Hatîb el-Bağdadî, bu yapılar hakkında detaylı bilgiler³²⁶ vermektedir.³²⁷

Muktedir-Billâh'ın ardından hilafet makamında bir yıl altı ay görev yapan Kâhir-Billâh bu sarayda büyük bir turunçgiller bahçesi oluşturmuştur.³²⁸ Kâhir-Billah'ın Tâc Sarayı'nın avlusunda oluşturduğu bu turunçgiller bahçesinin portakal ağaçlarını Basra ve Umman'dan getirtmişti. Kaynaklar bu ağaçlarda oluşan meyvelerin yıldız gibi parladığını tasvir etmektedir. Bahçenin etrafında güzel kokulu çiçekler ve çeşitli bitkiler de bulunmaktaydı. Bununla birlikte bahçe içerisinde yabancı ülkelerden getirilen, kumru, halkalı güvercin, karatavuk ve papağan gibi hayvanlar da vardı. Halife Kâhir-Billâh bu bahçede vakit geçirmekten hoşlanmaktaydı.³²⁹ Kâhir-Billâh'tan sonra halife olan Râzî-Billâh, Kâhir'in müsâdere yoluyla ele geçirdiği malların ve kendisine ait olan hazinelerin yerini öğrenmek için, Kâhir-Billâh'a işkence uygulamıştır. İşkence ile öğrenemeyeceğini anlayan Halife Râzî-Billâh, Kâhir-Billâh'a iyi bir muamele göstermiştir. Bunun üzerine Kâhir'in '*Turunçgiller bahçesi dışında benim hiçbir malım yok*' sözünden şüphelenen Halife Râzî-Billâh, hazineleri bu bahçeye sakladığını düşünerek, bahçeyi kazdırmış ve tahrip ettirmiştir.³³⁰

Uzun yıllar halifelerin sarayı olarak kullanılan Tâc Sarayı, Müsterşid-Billâh zamanında (512-529/ 1118-1135) yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir.³³¹ Tâc Sarayı, ilerleyen yıllarda Dârüşşâtiyye olarak anılmıştır.³³²

³²⁵ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 1/99.

³²⁶ Bu bilgilere Dârülhilâfe başlığı altında yer verilmiştir.

³²⁷ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 1/102-103; Le Strange, *Baghdad*, 255.

³²⁸ Saim Yılmaz, "Abbâsilerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", *İSTEM* 6/12 (Aralık 2008), 101.

³²⁹ Mes'ûdi, *Mürûcu 'z-zeheb*, 4/258; Le Strange, *Baghdad*, 258.

³³⁰ Mes'ûdi, *Mürûcu 'z-zeheb*, 4/267-268.

³³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/256.

³³² Hamdullah el-Müstevfî, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*. çev. Guy Le Strange (Leiden/London: Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1919), 17/40.

2.2.4. Firdevs Sarayı

Dârülhilâfe içerisinde yer alan Firdevs Sarayı'nı Le Strange, Halife Mu'tazid'in yaptırmış olduğunu ifade etmiştir.³³³ Ancak kaynaklarda bu sarayın hangi halife tarafından inşa edildiği net olarak belirtilmemiştir. 'Firdevs' kelimesinin genel olarak, 'Halifelerin Sarayı' anlamında kullanıldığını belirten Le Strange, ayrıca cennet veyahut hayvanat bahçesini ifade etmek için de aynı kelimenin kullanıldığını söylemiştir.³³⁴

Sarayın inşa tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, Firdevs Sarayı'nın içerisinde, suyunu Mualla kanalından alan bir havuz bulunmaktaydı. Mualla kanalı, Mûsâ nehrinin makseminden (su deposu) ayrılan üç koldan ikincisi olup, Bâbü Ebrez'den Bağdat'a girerdi. Salı Pazarı Kapısı'na (Bâbu Sûku's-Selâsâ) kadar mahallelerin arkasından dolaşan Mualla kanalı, nihayetinde Firdevs Sarayı'nda bulunan havuza geldikten sonra Dicle nehrine dökülmekteydi.³³⁵

Kaynaklar, sarayın nasıl yapıldığına, hangi malzemelerin kullanıldığına dair detaylı bilgiler ihtiva etmemektedir. Bununla birlikte esir değişimi için Bağdat'a gelen Doğu Roma elçilerinin, Firdevs Sarayı'nı ziyaret ettiklerine dair kaynaklarda yer alan kayıtlarda, sarayın fiziki yapısıyla ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Firdevs Sarayı içerisinde sayısız mefruşat ve alet vardı. Sarayın içerisindeki dehlizlerin duvarında asılı altın kaplamalı yaklaşık olarak on bin zırh bulunmaktaydı. Buradan ayrılan elçiler, Firdevs Sarayı içerisinde yer alan üç yüz zira uzunluğundaki diğer bir dehlize girmişlerdir. Bu dehlizin duvarlarında, yaklaşık on bin tane miğfer (hûze), zırh gömleği (el-kassîy), kalkan (deraka), sadak (ca'be), zırh (der') vardı. Dehlizin sağında ve solunda iki bin adet beyaz ve siyahi hizmetçi elçilerin geçişi için hazır bulunuyorlardı.³³⁶

Kaynaklarda anlatılan siyasi olaylar esnasında, Firdevs Sarayı'na, kapılarına ve farklı mekanlara dair az da olsa bilgiler bulunmaktadır. Nitekim Kâhir-Billâh iki gün süre ile hilafet makamına geçmiştir. Ardından Mesâffıyye askerlerinin istekleri sonucunda

³³³ Le Strange, *Baghdad*, 250. Ayrıca Diyanet İslam ansiklopedisinin Firdevs maddesinde, bu sarayı Muktedir-Billâh'ın yaptırmış olduğu söylenmiştir. M. Sait Özervarlı, "Firdevs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/123-124.

³³⁴ Le Strange, *Baghdad*, 250.

³³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/115.

³³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/104.

Mûnis'in evinde gözetim altında tutulan Halife Muktedir-Billâh serbest bırakılarak tekrar halife olmuştur. Bu esnada askerler, Kâhir-Billah ile Ebü'l-Heycâ'nın saraydan kaçmasını engellemiş, Ebü'l-Heycâ öldürülmüş ve Kâhir-Billâh, Muktedir-Billâh tarafından bağışlanmıştır. Kâhir-Billâh ile Ebü'l-Heycâ'nın bu kaçış denemesi esnasında, Firdevs Kapısı'ndan (Babü'l-Firdevs), saraya girdikleri aktarılmaktadır.³³⁷

2.2.5. Cevsakulmuhtes Sarayı

Cevsakulmuhtes adıyla, Firdevs Sarayı'nın yakınına ve bahçelerin ortasına bir saray inşa edilmiştir. Bu sarayın orta kısmında kalaylı kurşun levhalardan (rasâs kal'î) yapılmış bir havuz bulunmaktaydı. Havuzun, otuz zirâ derinliğinde, yirmi zirâ genişliğinde olduğu aktarılmaktadır. Havuzun etrafında gümüşten daha parlak olan ve içerisinden su akan bakır levhalardan imal edilmiş kanallar bulunmaktaydı. Havuzun etrafında debîki³³⁸ işi altın sırmalı parlak kumaşlarla süslenen oturulacak yerler vardı. Aynı zamanda havuzun çevresinde dört yüz tane hurma ağacının bulunduğu, her hurma ağacının uzunluğunun beş zirâ olduğu ve her hurma ağacının gövdesinin işlenmiş sac ağacıyla kaplandığı belirtilmiştir.³³⁹ Nitekim 320 yılında Mûnis el-Muzaffer'in Bağdat üzerine geldiği zaman, Muktedir'in bu sarayda oturduğu verilen rivayetlerden anlaşılmaktadır.³⁴⁰

2.2.6. Dâru's-Şecere Sarayı

Halife Muktedir-Billah döneminde inşa edilmiş en meşhur yapılardan biri Dâru's-Şecere Sarayıdır.³⁴¹ Bu sarayın ortasında yer alan avluda 500.000 dirhem ağırlığındaki gümüş ve altından yapılan ağacın, sarayın adının menşei olduğu anlaşılmaktadır. Dâru's-Şecere Sarayı'nda içerisinde berrak bir suyun bulunduğu dairevi havuzun ortasında yer alan bu ağacın, altın ve gümüşten müteşekkil 18 dalı bulunmaktaydı. Her bir dal birçok kola ayrılıyordu. Yine bu dallar üzerinde taze meyve şeklinde mücevheratlar, altın ve gümüşten müteşekkil küçük-büyük boyutlarda çeşitli kuşlar

³³⁷ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/195-199; Yılmaz, "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", 76.

³³⁸ Hârizm'de üretilen ipekli kumaşlara verilen isimdir. Ayrıntılar için bk. Bozkurt, "İpek", 22/361-362.

³³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/103; Le Strange, *Baghdad*, 257; Cevad - Sûse, *Hâritatü Bağdâd kadîmen ve hadîsen*, 126.

³⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/234; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/103.

³⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/ 421; Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, 316; Le Strange, *Baghdad*, 256; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 2/694.

bulunmaktaydı.³⁴² Mekanik bir yapıya sahip olduğu anlaşılan bu kuşlardan rüzgâr estiği zaman sesler çıktığı aktarılmıştır.³⁴³

Dârü’ş-Şecere Sarayı’nda bulunan büyük havuzun sağında ve solunda iki sıra halinde toplam 30 at heykeli yapıldığı ve her at heykelinin üzerinde süvarinin bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Nitekim at heykellerinin ve üzerinde bulunan süvarilerin, altın sırmalı dibacelerle donatıldığı ifade edilmiştir. Havuzun hem sağındaki hem de solundaki süvariler düşmana hücum ediyormuş gibi ellerindeki mızrakları ileri doğru tek sıra halinde hareket ettiriyorlardı.³⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, diğer mekanlara kıyasla Dârü’ş-Şecere’nin elçilerin daha çok ilgisini çektiğini kaydetmiştir.³⁴⁵ Elçilerin Bağdat’ı ziyaretinin ardından, Doğu Roma imparatoru Teophilos, Dârü’ş-Şecere Sarayı’nı en ince ayrıntısına kadar taklit ederek, bir saray yaptırdığı söylenmiştir.³⁴⁶

Dârü’ş-Şecere Sarayı, Muktedir-Billâh’dan sonraki halifeler tarafından siyasi suçluların hapsedildiği bir yer olarak kullanılmıştır. Halifeler siyasi muhaliflerini, akrabalarını burada gözetim altında tutmuşlar ve çok sayıda hizmetçiyi onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere görevlendirmişlerdir.³⁴⁷

³⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/103-104.

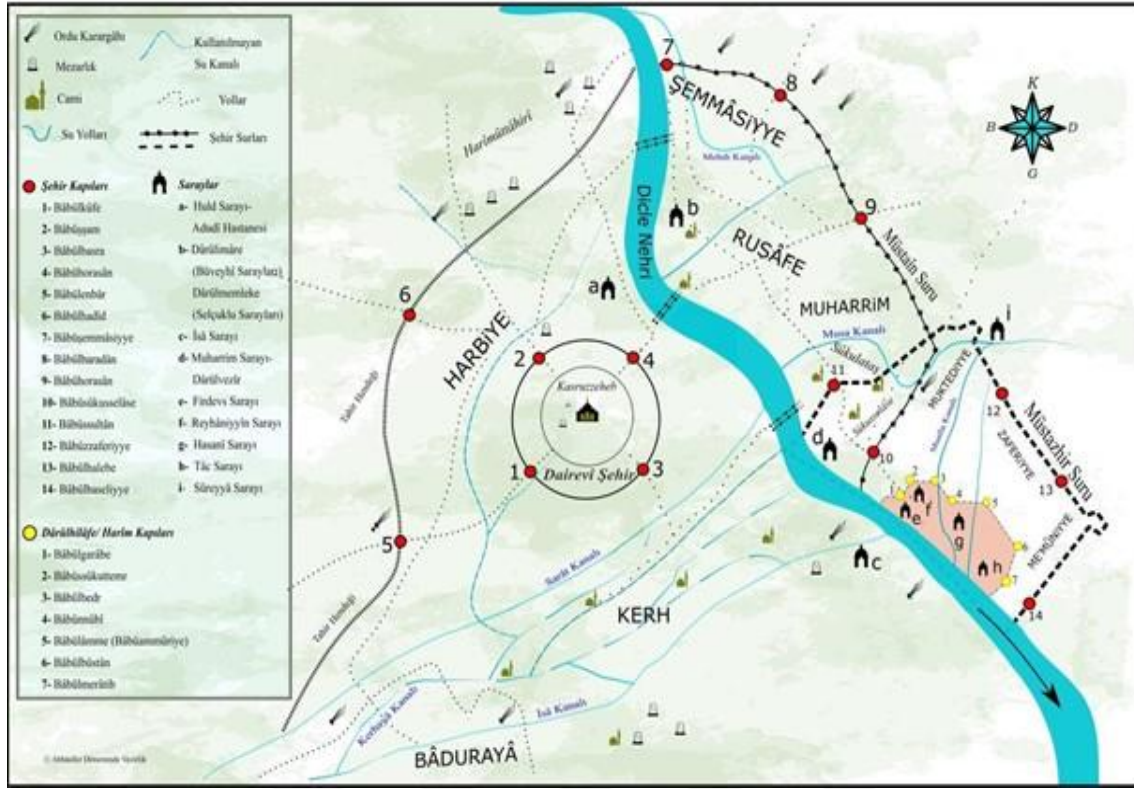
³⁴³ Le Strange, *Baghdad*, 256.

³⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/103-104; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 2/421; Le Strange, *Baghdad*, 256; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2/694.

³⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/102.

³⁴⁶ Abdülkerim Özaydın, “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 4/440.

³⁴⁷ Le Strange, *Baghdad*, 259.



Harita 4: Bağdat Şehir Planı (IV-VI/X-XII)

Kaynak: Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 449.

BÖLÜM 3: SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPILAR

3.1. Cuma Câmileri, Mescitler, Musallâlar

Cami kelimesi ‘bir araya getiren, toplayan’ gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak, İslam’ın ilk yıllarında, Hz. Peygamber döneminden Abbâsîler’in sonuna kadar, içerisinde minber bulunup hutbenin okunduğu, Cuma namazlarının kılındığı ibadet mekanlarına ‘el-Mescidü’l-Câmi’ denilmiştir. Mescidü’l-câmi kavramını ilk kez Hz. Peygamber kullanmıştır. Mescit ise, içerisinde minberi bulunmayan dolayısıyla Cuma namazlarının kılınmadığı küçük ibadet yerlerine verilen isimdir. Namaz kılınan yer anlamına gelen Musallâ ise, cenaze ve bayram namazlarının kılındığı yerin adıdır. Bağdat’ın kuruluşundan yıkılışına kadar ki süreç içerisinde inşa edilen cami, mescit ve musallâlar, ifade ettiğimiz manalara göre isimlendirilmişlerdir.³⁴⁸

3.1.1. Cuma Camileri

Bağdat şehrinin inşasından Abbâsîler’in yıkılışına kadar, şehirde birçok Cuma camii inşa edilmiştir. İstahrî’ye göre Bağdat içerisinde üç adet Cuma camii vardı. Bunlar; Mansûr Camii, Rusâfe Camii ve Dârülhilâfe içerisinde yer alan Saray Camii’dir.³⁴⁹

İbn Havkal’a göre ise Bağdat’ta dört yerde Cuma camii bulunmaktaydı. Bunlar; Bağdat’ın batısında Halife Mansûr’un inşa etmiş olduğu Mansûr Camii (Câmi’u’l-Manşûr), Rusâfe’de yer alan Rusâfe Camii (Câmiu’r-Rusâfe), Berâse Mescidi ve Kelvezâ da bulunan camiidir. İbn Havkal, Şiilere ait olan Berâse Mescidi’ni ve Bağdat yakınlarında bulunan Kelvezâ semtindeki camiye de Bağdat’ta yer alan Cuma camileri arasında saymıştır.³⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Müttakî-Lillâh zamanına (329-333/940-944) kadar Bağdat’ta Cuma namazlarının, Mansûr Camii, Rusâfe Camii ve Saray Camiinde kılındığını kaydetmektedir.³⁵¹ Bağdat’ın her iki yakasında bulunan bu Cuma camilerinin genişliği cemaate yetmiyordu. Adam Mez, cuma günleri safların, cami dışına,

³⁴⁸ Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, “Cami (Dini ve Soskültürel Tarihi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/91-92.

³⁴⁹ İstahrî, *Mesâlikü’l-memâlik*, 84.

³⁵⁰ İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, 241.

³⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109.

caddelere, Dicle nehrinin kıyılarına kadar taşıdığını hatta kayıklarda bile saf tutan Müslümanların olduğunu ifade etmiştir.³⁵²

Tablo 2: Tarihçilere Göre Bağdat'ta Bulunan Cuma Camileri

İstahrî	Mansûr Camii Ruşâfe Camii Saray Camii
İbn Havkal	Mansûr Camii Ruşâfe Camii Berâse Mescidi Kelvezâ Camii
Hatîb el-Bağdâdî	Mansûr Camii Ruşâfe Camii Saray Camii

3.3.1.1. Mansûr Camii

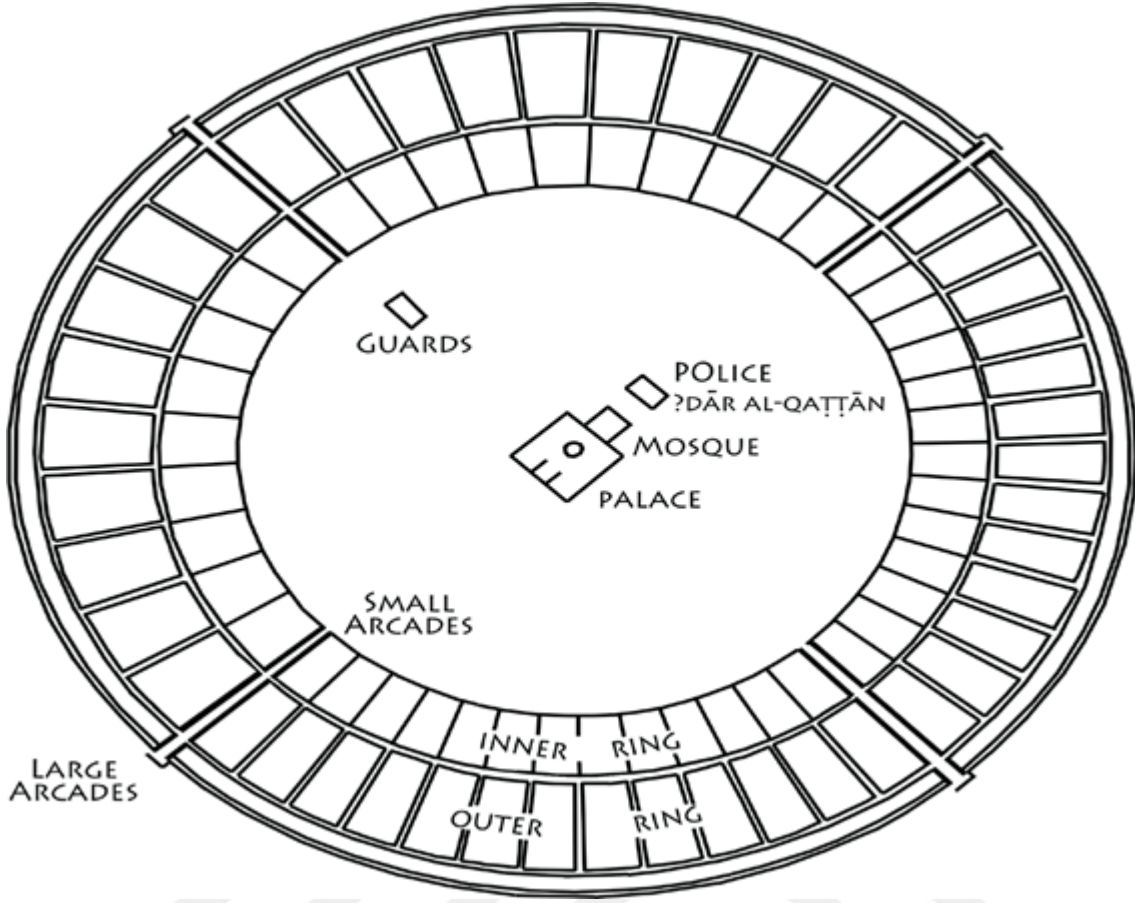
Bağdat'ta inşa edilen ilk Cuma camisi, Mansûr Camii'dir. Mansûr Camii, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından 149 (766) yılında, Bağdat'ın batı yakasında, Kasruzzeheb'e bitişik olarak inşa edilmiştir.³⁵³ Kare şeklinde planlanan cami, 200x200 zirâ genişliğinde oluşturulmuştur.³⁵⁴ Caminin planını Haccâc b. Ertât çizmiştir.³⁵⁵

³⁵² Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 468.

³⁵³ Taberî, *Târîh*, 7/652; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/107.

³⁵⁴ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 287.

³⁵⁵ Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 4/428.



Harita 5: Jacob Lassner Tarafından Hazırlanan Dairevi Şehrin ve Mansûr Caminin Planı

Kaynak: Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, 207; Michelina Di Cesare, “A Resconstructive Hypothesis of the Palace-Mosque Complex in the Round City of al-Mansûr in Baghdâd”, ed. Riccardo Roni, *Mantua Humanistic Studies*, Mantova, 2018, 76.

Caminin inşasında çamur ve kerpiç kullanılmıştır. Mansûr Caminin revakları ahşap sütunlarla yapılmış, bu sütunlar, tutkal ve demir kilitlerle tek parça haline getirilmiştir. Caminin tamamlanmasının ardından, kiblede bir yanlışlık olduğu fark edilmiş ve camii içerisinde Basra kapısı (Bâbü'l-Basra) tarafına hafif yönelerek namaz kılmışlardır. Ayrıca Rusâfe Camiinin kiblesinin, Mansûr Caminin kiblesinden daha doğru olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Mansûr Camii, Kasruzzeheb inşa edildikten sonra yapılmış ve onun planına uygun şekilde inşa edilmiştir. Rusâfe Camii ise Rusâfe Sarayı'ndan önce inşa edildiği için kiblesinde hata oluşmamıştır.³⁵⁶

³⁵⁶ Taberî, *Târîh*, 7/652; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/107-108.

Mansûr Camiinin Halife Hârûnürreşîd zamanına kadar herhangi bir değişiklik geçirmediği gözlemlenmektedir. Hârûnürreşîd 192 (807) yılında, bu caminin yıkılmasını ve yeniden yapılmasını emretmiştir. Halife, caminin ilk inşasında kullanılan kerpiç ve çamurun yerine daha sağlam olan tuğla ve kireçle camiye yaptırmıştır. Caminin inşası 193 (808) senesinde bitmiştir. Halife, caminin kitabe kısmına kendi adını yazdırmıştır. Mansûr Camii'nde namazın kılındığı bölüme Sahnu Atîk denilmiştir. Mansûr Sarayı'nın hemen yanında, eskiden Halife Mansûr'un divanı olan bir yer vardı. Burası, Mu'temid-Allellah döneminde, 260 veyahut 261 senesinde yıkılarak caminin bünyesine katılmış ve kapasitesi artırılmıştır.³⁵⁷

İbn Rüsteh, Medînetüs-Selâm'da, tuğla ve kireçten yapılmış bir camiinin bulunduğunu aktarmaktadır. Yukarıda verilen bilgilere göre İbn Rüsteh'in bahsettiği yapının Mansûr Camii olma ihtimali çok yüksektir. İbn Rüsteh, caminin sütunlarının Sâc ağacından yapıldığını kaydetmiştir. Aynı şekilde caminin tavanına, Sâc ağacından elde edilen keresteler döşendiğini ve lacivert taşlarla süslendiğini ifade etmiştir.³⁵⁸

Halife Mu'tazîd-Billâh, hilafet makamına geçtiği zaman, Bağdat'ta Mansûr Camii ve Rusâfe Camii olmak üzere iki adet Cuma Camii bulunmaktaydı. Mansûr Sarayı, Mansûr Camiinin kible tarafında yer almaktaydı.³⁵⁹ Halife Mu'tazîd döneminde de kullanılmaya devam edilen Mansûr Camiinin genişliğinin yetersiz olduğuna halkın şikâyetle bulunmasından dolayı imar faaliyetlerine başlanmıştır.³⁶⁰

Halife sarayın camiye bitişik olan duvarını yıktırarak, sarayın avlusunu camiye katarak, namaz kılınacak alanı genişletmiştir. Saraydan camiye katılan bölüme es-Sahnu'l-Evvel adı verilmiştir. Saray ile cami arasında, 4'ü revaklara, 13 tanesi de avluya açılan toplam 17 adet kemer açtırmıştır. Bununla birlikte caminin yeni inşa edilen bölümüne, minber, mihrâb ve maksûre taşınmıştır. Bu değişiklikler 280 (893) yılında tamamlanmış,³⁶¹ Mu'tazîd-Billâh döneminde kadılık yapan Yûsuf b. Yakub el-Kâdî bu değişiklikleri yapmakla görevlendirilmiş³⁶² ve 20.000 dinar masraf edilmiştir.³⁶³ Mu'tazîd'in yaptığı

³⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/108.

³⁵⁸ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-nefise*, 126-127.

³⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/335.

³⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/79, 12/334.

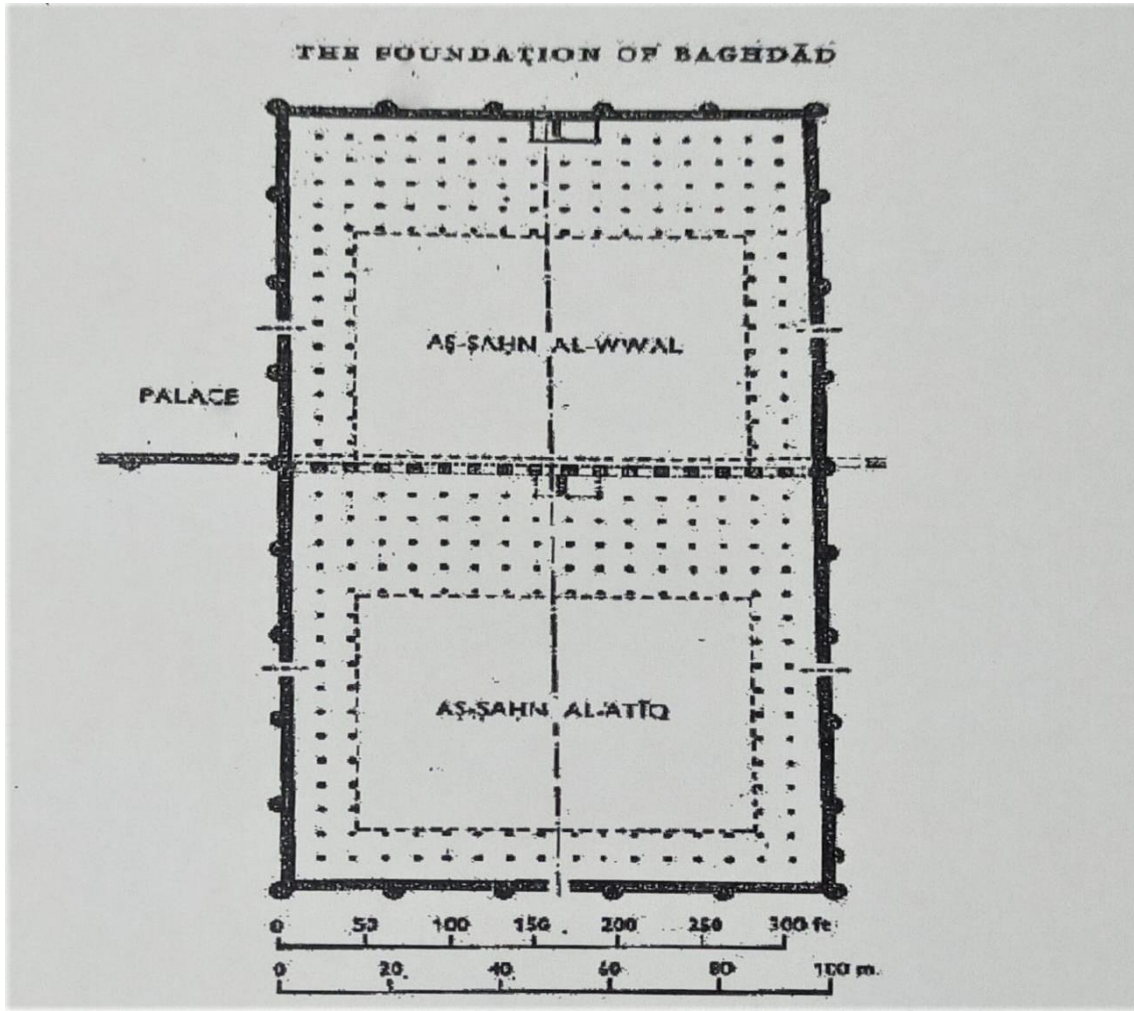
³⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/108; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/334.

³⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/334.

³⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/334; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/335.

bu değişikliklerin ardından, komutan Bedr, caminin kible yönüne Bedriyye adı verilen gölgelikler yaptırmıştır.³⁶⁴ Dûrî, Mansûr Caminin minaresinin 302 yılında yandığını ve yeniden inşa edildiğini ifade etmiştir.³⁶⁵

Müttakî-Lillâh zamanında Mansûr Camiinde İbn Beriyye el-Hâşimî görev yapmaktaydı.³⁶⁶ Le Strange, Abbâsîler'in son dönemlerine kadar Mansûr Camiinde Cuma namazı kılındığını ifade etmektedir.³⁶⁷



Harita 6: Cresweel'in Eserinde Yer Alan Mansûr Caminin Planı

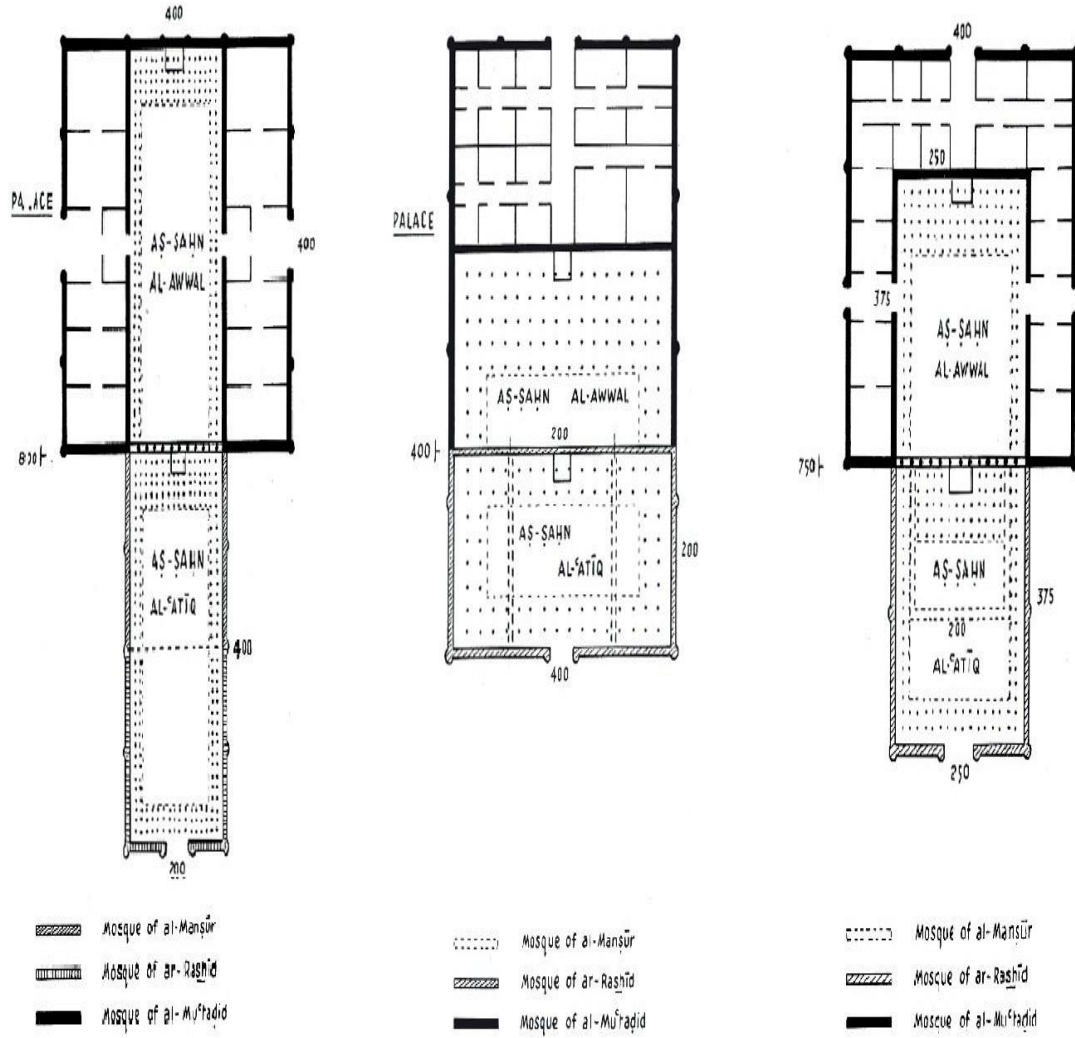
Kaynak: Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, 181.

³⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/108; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/335.

³⁶⁵ Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 4/427.

³⁶⁶ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 285.

³⁶⁷ Le Strange, *Baghdad*, 36.



Harita 7: Ebû Ca'fer el-Mansûr, Hârûnürreşid ve Mu'tazid-Billâh Tarafından Mansûr Camiinde Yapılan Düzenlemelere Dair Planlar

Kaynak: Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, 215-217; Michelina Di Cesare, *A Resconstructive Hyphotesis of the Palace-Mosque*, 77.

3.3.1.2. Rusâfe Camii

Bağdat'ın ilk dönemlerindeki yapılardan biri olan Rusâfe Camii (Câmi'u'r-Rusâfe), Halife Mehdî tarafından 159 (775) yılında inşa edilmiştir.³⁶⁸ Bu yapı Bağdat'ın

³⁶⁸ Taberî, *Târîh*, 8/116; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 290; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/108-109.

doğusunda bulunan ilk camiidir.³⁶⁹ Cuma namazları, Halife Mu‘tazîd zamanına kadar, yukarıda bahsi geçen Mansûr Camiinde ve Rusâfe Camiinde kılınmıştır.³⁷⁰ Bağdat’ın doğu yakasının mahallelerini, yollarını anlatan Ya‘kûbî, 5 adet yolun bulunduğunu, bu yollardan ilkinin Rusâfe’ye doğru gittiğini aynı zamanda bu yol üzerinde Mehdî’nin sarayının ve Rusâfe Camiinin bulunduğu ifade eder.³⁷¹ Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Rusâfe Camii, Rusâfe Sarayı’ndan önce inşa edilmiştir.³⁷²

Kaynaklarda Rusâfe Camiinin inşası hakkında detaylı bilgiler mevcut değildir. Ancak Rusâfe Camiinin içerisinde suyunu Mehdî kanalından alan bir havuzun bulunduğu,³⁷³ Mansûr Camiinden daha büyük ve daha güzel olduğu ifade edilmiştir.³⁷⁴ Bununla birlikte kiblesinin, Mansûr Camiinin kiblesinden daha doğru olduğu da aktarılmıştır.³⁷⁵ Sûlî, Müttakî-Lillâh zamanında, Rusâfe Camiinde, Hasan b. Abdülazîz el-Abbâsî’nin ve onun oğlunun görev yaptığını kaydetmiştir.³⁷⁶

3.3.1.3. Saray Camii (Câmiu’l-Kasr)

Mu‘tazîd-Billâh, Hasenî Sarayı’nda ikamet etmekteydi. Halife, Hasenî Sarayı bünyesinde, Dârülhilâfe içerisinde ‘Metâmîr’ adında bir zindan inşa ettirmişti. Kendisi ve halk Cuma namazlarını, Dârülhilâfe içerisinde kılmaktaydı. Dârülhilâfe’de Cuma namazları için müstakil bir yapı bulunmuyordu. Bu durum Müktefî-Billâh zamanına kadar, resmiyet kazanmadan devam etmiştir. Dârülhilâfe’ye halkın cuma günleri girmelerine izin verilmiş, namazın ardından çıkarılmışlardır.³⁷⁷

Mu‘tazîd-Billâh’tan sonra halife olan oğlu Müktefî-Billâh, ilk olarak Hasenî Sarayı bünyesinde yer alan Metâmîr Zindanını yıktırmakla işe başlamıştır.³⁷⁸ Halife, yıkılan zindanın yerine, Cuma namazlarının kılınması için bir camii inşa edilmesini emretmiştir. Buraya, Saray Camii (Câmiu’l-Kasr) adında bir camii inşa edilmiştir.³⁷⁹

³⁶⁹ Ya‘kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, 36.

³⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109.

³⁷¹ Ya‘kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, 36.

³⁷² Taberî, *Târîh*, 7/652; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/108-109.

³⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/114.

³⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 3/46.

³⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/107-108.

³⁷⁶ Sûlî, *Ahbârü’r-Râzî-Billâh*, 285.

³⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109.

³⁷⁸ Taberî, *Târîh*, 10/88; Mes‘ûdî, *Mürûcu’z-zeheb* 4/276.

³⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

Camii, muhtemelen, halifelerin saraylarının içerisinde bulunduğu alanda inşa edilmesinden dolayı bu adı almıştır.

İnşanın tamamlanmasının ardından, halkın Cuma namazlarını burada kılmalarına izin verilmiştir. Halk, cuma günleri gün doğumundan gün batımına kadar burada vakit geçirmiştir. Zamanla bu durum resmiyet kazanmıştır.³⁸⁰

Saray Camii uzun yıllar kullanılmış ve zaman içerisinde iki defa tadilatın geçirilmiştir. İlk olarak Abbasî halifesi Muktedî-Biemrillâh (467-487/1075-1094), 475 (1082) yılında Saray Camiini yenileme faaliyetlerinde bulunmuştur. Halife, öncelikle caminin yıkılan yerlerini inşa etmekle imar faaliyetlerine başlamıştır. Saray Camiini genişleten halife, içerisinde bulunan minberi de yenilemiştir. Muktedî-Biemrillâh'ın vezirlerinden Amîdüddeve Muhammed b. Fahrüddeve b. Cehîr (ö. 493/ 1100),³⁸¹ kendi evinden yer altı kanalıyla camiye su getirtmiştir ve ayrıca camiye bir şadırvan ilave etmiştir.³⁸² İkinci olarak Abbâsî halifesi Müstansır-Billâh (623-640/1226-1242) döneminde, 632 (1235) yılında Saray Camii yeniden tadilatın geçirilmiştir. Ancak cami de yapılan işlemler hakkında detaylı bilgiler mevcut değildir.³⁸³ İbnü'l-Cevzî, 523 (1129) yılında Es'ad el-Meyhenî'nin Saray Camiinde ders verdiğini kaydetmiştir.³⁸⁴ Görüldüğü üzere Saray Camii, kuruluşundan Abbâsîler'in ilerleyen yıllarına kadar kullanılmıştır. Tahrip olan yerleri yenilenmiş ve içerisinde ilmi faaliyetler de sürdürülmüştür.

3.3.1.4. Berâse Mescidi

Berâsê, Bağdat'ın batı yakasında bulunan, Kerh Mahallesinin kible yönünde, Muhavvel Kapısı'nın (Bâbu Muhavvel) güneyindeki mahalleye verilen isimdir. Berâsê'nin, Bağdat inşa edilmeden önce bir köyün adı olduğu söylenmektedir.³⁸⁵ Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda Berâsê'de, Berâsê Mescidi adında bir namazgâh bulunduğu, önceleri yalnızca vakit namazlarının kılındığı ve daha sonra içerisine minber konup, alanı genişletilerek Cuma camisine dönüştürüldüğü ifade edilmiştir. Ancak ilk inşa edilme tarihi hakkında bilgiler mevcut değildir.

³⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

³⁸¹ Hayatı ve vezirlik dönemindeki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Hançabav, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 246-250, 252-256.

³⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/224.

³⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 17/220.

³⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/224.

³⁸⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 294; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/362-364.

Abbâsî halifelerinden Mu‘tazîd-Billâh ve Müktefî-Billâh Şîî gruplara karşı mücadele etmiş³⁸⁶ bu mücadeleyi Muktedir-Billâh da devam ettirmiştir. Nitekim 311 (923) yılında, Berâsê Mescidinde, Râfizîler’e³⁸⁷ mensup bir topluluğun sahabîlere sövdükleri, itaatten çıktıkları,³⁸⁸ Cuma namazı kılmadıkları, Karmatîler ile irtibatta oldukları ve Kûfe-Bağdat arasında ortaya çıkan Muhammed b. İsmâîl’i kendisine biat etmek için çağırdıklarını hatta onun mehdi olduğunu iddia ettikleri haberi Muktedir-Billâh’a ulaştırılmıştır. Âlimlere Berâsê Mescidinin durumunu soran halife, onların, Mescid-i Dirâr olduğuna dair fetva vermesi üzerine³⁸⁹ Cuma namazı vakti ani bir baskınla, bu kişiler yakalanıp hapse atılmıştır. Kaynaklarda komutan Nâzûk tarafından mescidin tamamen yıkıldığı kaydedilmiştir.³⁹⁰

Berâsê Mescidinin yıkılmasının ardından, vezir Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî’nin emriyle mescidin olduğu yer 328 (939) yılına kadar mezarlık olarak kullanılmıştır. 328 (939) yılına gelindiğinde, Türk kumandanlardan Beckem’in çabalarıyla, Halife Râzî-Billâh, Berâsê Mescidinin yeniden inşası için izin vermiştir. Mescit geniş ve büyük bir alanda yapılmak istenmiş bu doğrultuda mescidin çevresinde bulunan bazı yerler satın alınarak, yapının sınırlarına eklenmiştir. Mescidin iç ve dış tasarımı için kerpiç ve tuğla kullanılmıştır. Mescidin çatısı için işlemeli bir sac yapılmıştır. İnşanın tamamlanmasının ardından mescidin kitabe kısmına Halife Râzî-Billâh’ın adı yazılmıştır.³⁹¹ Bütün bu imar faaliyetleri 329 (940) yılında tamamlanmıştır.³⁹²

Müttakî-Lillâh halife olduktan sonra, Mansûr Sarayı’nın bitişiğinde yer alan depoda saklanan ve üzerinde halife Hârûnürreşîd’in adının yazılı olduğu minberi, Berâsê Mescidine yerleştirmiştir. Berâsê Mescidinde ilk Cuma namazını, 329 (940) yılında Rusâfe Camiinin imamı Ahmed b. el-Fadl b. Abdûlmelîk el-Hâşimî kıldırmıştır. İlk kez kılınan Cuma namazının ardından Abdûlmelik el-Hâşimî, Rusafe Camiindeki

³⁸⁶ Mu‘tazîd ve Müktefî’nin Şîî gruplara karşı göstermiş olduğu mücadeleler hakkında detaylı bilgi için bk. Yılmaz, *Mu‘tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 222-258, 298-321.

³⁸⁷ Râfizîler hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Öz, “Râfizîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007) 36/396-397.

³⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/4.

³⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/69.

³⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109-110; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/4-5; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/69.

³⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109-110; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/4-5.

³⁹² İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi’l-ümem*, 2/8.

görevinden alınarak Berâse Mescidine tevdi edilmiştir.³⁹³ Sûlî, Abdülmelik el-Hâşimî'nin yanında oğlunun Müttakî-Lillâh zamanında Berâse Mescidinde görev yaptığını kaydetmiştir.³⁹⁴

3.1.2. Mescitler

Bağdat'ta vakit namazlarının kılındığı mekânlara mescit denilmiştir. Ya'kûbî, Doğu Bağdat'ın ilk yıllarında mescitleri tek tek saydığını ve 15.000 mescidin bulunduğunu rivayet etmektedir.³⁹⁵ Halife Muktedir-Billâh dönemi vezirlerinden Ali b. İsa, Bağdat'ta ve çevre şehirlerde imar faaliyetlerine önem vermiştir. Bu doğrultuda Bağdat'ta yer alan camileri tadilat ettiği kaydedilmiştir.³⁹⁶

3.1.3. Musallâlar

Bağdat'ta Cuma camileri ve vakit namazlarının kılındığı mescitlerin yanında cenaze ve bayram namazlarının kılındığı yere 'Musallâ' denilmiştir. Mu'tazîd, hilafet makamına geldiği 279 senesinde, bayram namazlarının kılınması için Hasenî Sarayı yakınlarında musallâ inşa etmiştir. Musallâ içerisine hutbe okunabilmesi için minber konulmuştur. Nitekim halife bu sene içerisindeki Kurban Bayramı namazını, komutanların ve askerlerin katılımıyla, inşa edilen Musallâ'da kıldırması ve hutbe okumuştur. Daha önceden var olan eski musallâ (el-musalla'l-atîk) artık kullanılmamıştır.³⁹⁷ Muktedir-Billâh, 296 (908) yılında, Musallâ el-Atîk'ın yenilenmesini istese de sonradan vazgeçmiştir.³⁹⁸

³⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109-110; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/4-5.

³⁹⁴ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 285.

³⁹⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 50.

³⁹⁶ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/27-28.

³⁹⁷ Taberî, *Târîh*, 10/31.

³⁹⁸ Sûlî, *Kısmün min ahbâri'l-Muktedir-Billâh el-'Abbâsî*, 103.

3.2. Hastaneler

3.2.1. Sâ'id Hastanesi (Sâ'idî Hastanesi, Reşîd Hastanesi)

Tam teşekküllü ilk hastane olan Sâ'id hastanesi, Hârûnürreşîd zamanında inşa edilmiştir. Hârûnürreşîd, Sâ'id hastanesini inşa etme görevini Cibrâîl b. Buhtîşû'ya (ö.213/828) vermişti.³⁹⁹ Cibrâîl, 175/791 yılında Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'ye özel hekim olarak sunulan ve Hârûnürreşîd'in cariyelerinden birinin hastalığını tedavi ettikten sonra hilafet sarayına dahil olan bir hekimdi.⁴⁰⁰ Halifenin emrinden sonra Cibrâîl, hastaneyi inşa etme görevini yürütmesi için Cündîşâpûr Hastanesinde görev yapan hekim Dehişte'k'ten yardım istemiştir. Ancak Dehişte'k, Abbâsîler'in ekonomik olarak bu hastaneyi inşa etmeye güçleri yetmeyeceğini düşündüğü için Cündîşâpûr Hastanesinden uzun süre ayrı kalamayacağını ayrıca hastanenin başında görev yapan kardeşinin oğlu Mîhâîl'in de hasta olduğunu mazeret olarak göstermiş ve teklifi kabul etmemiştir. Dehişte'k kendisinin yerine, bu işlerin sorumluluğunu bizzat Cibrâîl b. Buhtîşû'nun yürütmesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Dehişte'k aynı zamanda Cündîşâpûr Hastanesi'nden birini kendisine yardımcı olarak göndereceğini ifade etmiştir. Göndermeyi düşündüğü kişinin, Cündîşâpûr Hastanesinde uzun yıllar çalıştığını, tıp alanında çok maharetli olduğunu söylemiştir.⁴⁰¹

Cibrâîl'in teklifi kabul etmesinin ardından Cündîşâpûr'a geri dönen Dehişte'k, Mâseveyh'i Bağdat'a göndermiştir. Bağdat'ta Cibrâîl'in yanında kendisini geliştirme fırsat bulan Mâseveyh, Ümmü Ca'fer'in hekimi Dâvud b. Serâbiyyûn'un Risâle adlı cariyesine karşı muhabbet beslemiş ve Cibrâîl b. Buhtîşû'nun onu satın almasından sonra evlenmiştir. Bu evlilikten Yuhannâ ve Mîhâîl adında iki çocuğu dünyaya gelmiştir.⁴⁰²

Kaynaklarda hastanenin nasıl yapıldığına dair detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Hârûnürreşîd'in, sarayda görevli hekim Cibrâîl'e hastane inşası için emir verdiği ve Cibrâîl'in de Dehişte'k'i yardım için Bağdat'a çağırdığı görülmektedir. Dehişte'k,

³⁹⁹ İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 245.

⁴⁰⁰ Kıftî, *Kitâbu İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 106-108; Ayrıca bk. Hasan Doğruyol, "Buhtîşû (Cibrâîl b. Buhtîşû)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/379.

⁴⁰¹ İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 245.

⁴⁰² İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 245.

Bağdat'a gelişinin ardından bu görevde yer almak istememiş, yerine Mâseveyh'i göndermiştir.⁴⁰³

Sâ'idî Hastanesi'nin kuruluş tarihine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır.⁴⁰⁴ Ancak Öztürk, 162-206 (778-821) yıllarında Bağdat'taki Nastûrî Kilisesi'nin başında bulunan Patrik Tîmâsâvus'un, Huzistan'daki Elam piskoposu Sergius'a yazmış olduğu mektupta hastane ile alakalı gelişmelerin bulunduğunu ifade etmiştir. Patrik Tîmâsâvus, hastane için yirmi bin dinar harcadığını ve hastanenin henüz tamamlandığını mektubunda yazmıştır. Ayrıca mektubun taşıdığı tarih 790 olarak belirtilmiştir.⁴⁰⁵ Dolayısıyla Öztürk '*Mektubun 790 tarihini taşımasına ve mektupta yer alan hastanenin henüz tamamlandığı ifadesine bakarak yapım tarihinin de 790 olduğunu kabul etmek daha uygun olacaktır*'⁴⁰⁶ sonucuna ulaşmıştır.

Hârûnürreşîd zamanında kurulan Sâ'id Hastanesi, incelediğimiz dönem içerisinde de (279-334/892-945) varlığını sürdürmüştür. Sâbî'nin Halife Mu'tazîd-Billâh dönemine ait Sâ'idî Hastanesinin bütçesine dair verdiği bilgiler bunu göstermektedir. Sâbî aynı zamanda bu yapının o dönemde, Bağdat'ta bulunan tek hastane olduğunu kaydetmiştir.⁴⁰⁷ Bağdat'ta Sâ'idî Hastanesi'nden sonra inşa edilen ikinci hastane Bermekî Hastanesi'dir. Ancak bu hastane zamanla kullanılmaz hale gelmiştir.⁴⁰⁸ Mu'tazîd döneminin başlarında hastane için ayrılan yalnızca bir bütçenin olması sebebiyle bu dönemde bir hastane bulunması gerekmektedir. Nitekim Öztürk, Ya'kub el-Keşkerî (ö.306/918) bir risâlesinde, Bağdat'ta yer alan Sâ'idî Hastanesi, Bedir Hastanesi ve Seyyide Hastanesinde çalıştığını söylemektedir.⁴⁰⁹ Öztürk, hem Sâbî'nin kaydına hem de Ya'kub el-Keşkerî'nin risalesine dayanarak, Sâbî'nin verdiği hastane sayısının kabul edilebilir olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda, o dönemde varlığını sürdüren tek hastane Sâ'idî Hastanesidir. Sâbî'nin kaydında yer alan bütçe hesaplamalarının, Bedir Hastanesinin inşasından önce yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁰

⁴⁰³ Öztürk, *Hastaneler*, 117.

⁴⁰⁴ Bu görüşler hakkında detaylı bilgi için bk. Öztürk, *Hastaneler*, 122-123.

⁴⁰⁵ Öztürk, *Hastaneler*, 123.

⁴⁰⁶ Öztürk, *Hastaneler*, 124.

⁴⁰⁷ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 16-17.

⁴⁰⁸ Detaylı bilgi için bk. Öztürk, *Hastaneler*, 128-134.

⁴⁰⁹ Öztürk, *Hastaneler*, 114.

⁴¹⁰ Öztürk, *Hastaneler*, 115-116.

Mu'tazîd döneminde vergileri toplayan Ahmed b. Muhammed et-Tâî tarafından hazırlanan listede Sâ'idî Hastanesi'ne ait ödenek de yer almaktadır. Liste içerisinde; hekimler, alım-satım işlerine bakanlar, kehhâllar (Göz Hekimi), akıl hastalarının bakıcıları, ekmekçiler, kapıcılar ve diğer hizmetçiler ile yeme içme giderleri için günlük 15.000, aylık toplam 450.000 dinar para ayrılmıştır.⁴¹¹

3.2.2. Bedir el-Mu'tazîdî Hastanesi

Halife Mu'tazîd döneminde ordu komutanlığı yapan ve halife tarafından geniş yetkilerle donatılan Bedir el-Mu'tazîdî,⁴¹² Bedir Hastanesi'ni (Bedir el-Mu'tazîdî Hastanesi) yaptırmıştır. Doğu Bağdat'ın Muharrim semtinde bulunan hastanenin kurucusunun Sinân b. Sâbit (ö. 331/943) olduğu zikredilmektedir.⁴¹³

Sinân b. Sabit'in oğlu Sâbit'in verdiği bilgilere göre hastanenin masrafları Mütevekkil-Alellah'ın annesi Secâh'ın vakıflarından gelen paralarla karşılanmıştır.⁴¹⁴ Secâh'ın vakıflarından elde edilen gelirler hem bu hastanenin inşası hem de Hâşimoğulları'nın masraflarının karşılanması için farklı şekilde kullanılmıştır. Vakıftan elde edilen gelirlerin yönetimi Ebü's-Sakr Vehb b. Muhammed el-Kelvezânî tarafından yerine getiriliyordu. Ebü's-Sakr, Hâşimoğulları'na paylarını zamanında ödemekle birlikte, Bedir Hastanesi için ayrılan payı geciktiriyordu. Bunun üzerine Sinân b. Sâbit, Vezir Ebü'l-Hasen Ali b. İsa'ya yaşanan durumu anlattı. Ali b. İsa (ö.334/945), Ebü's-Sakr'ı, işini eşit bir şekilde yapması gerektiğine dair bir tevki⁴¹⁵ gönderdi.⁴¹⁶ Bu hastane hakkında kaynaklarda tespit edilebilen bilgiler bu kadardır.

⁴¹¹ Sâbî, *el-Vüzerâ*, 16-17; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 424.

⁴¹² Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 263-264. Öztürk, Mu'tazîd döneminde iki farklı Bedir adında kişinin bulunması sebebiyle karışıklık yaşandığını ve ismi tespit etmenin hastanenin inşa tarihini belirlemede önemli rol oynayacağını ifade etmiştir. Bedir el-Hammâmî, Mu'tazîd ve Müktefî dönemlerinin komutanlarından biriydi. Tolunoğulları Devleti'nin yıkılıp Mısır'ın geri alınmasında ve Fâris ve Kirmân bölgelerinin kontrol altında tutulmasında önemli rol oynamıştır. Bedir el-Mutazîdî olarak bilinmektedir. Halife Mu'tazîd döneminde çok geniş yetkilerle donatılmış ve Bedir Hastanesi'ni o inşa etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Öztürk, *Hastaneler*, 138.

⁴¹³ İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 301-302.

⁴¹⁴ İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 301.

⁴¹⁵ İslam devletlerinde resmi yazışmaları ifade eden terimdir. Detaylı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Tevki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/35-36.

⁴¹⁶ İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 301-302.

3.2.3. Ali b. İsa Hastanesi

Abbâsîler'in en önemli devlet adamlarından biri olan Ebü'l-Hasen Ali b. İsa b. el-Cerrâh, vezirliği süresince çeşitli görevler yürütmüştür.⁴¹⁷ Çalışkanlığı ile bilinen vezir, sabah erken saatlerde vezirlik sarayına gelir, akşam geç saatlere kadar çalışırdı.⁴¹⁸ Vezir, hilafet merkezinin ve merkeze bağlı şehirlerin imarına önem vermiş, sınırlardaki kaleleri, hastaneleri, büyük camileri restore etmiştir.⁴¹⁹ İbn Miskeveyh'in vermiş olduğu bu bilgiler, Ali b. İsa'nın Bağdat başta olmak üzere hilafet merkezine bağlı şehirlerin sosyal, siyasal şartlarını geliştirmek için çalıştığını göstermektedir.

Ali b. İsa, 302 (914) senesinde Bağdat'ın Harbiye mahallesinde bir hastane inşa ettirmiş ve bu hastanenin yapım maliyetinin hepsini kendi malından karşılamıştır. Zamanla hastanenin adı bulunduğu mahalleden dolayı Harbiye Hastanesi şeklinde anılmaya başlanmıştır.⁴²⁰ Ali b. İsa'nın özel doktoru olan Ebû Osman Saîd b. Ya'kub ed-Dımaşkî,⁴²¹ onun tarafından bu hastaneye başhekim olarak tayin edilmiştir.⁴²²

Bağdat'ta halife Mu'tazîd döneminden itibaren sağlık hizmetleri gelişmeye başlamıştır. Muktedir-Billâh dönemi vezirlerinden Ali b. İsa, bu hizmetlere ayrı bir ihtimam göstermiştir. Vezirin sağlık alanına bu kadar önem vermesinde, onun zamanında Bağdat'ta bir veba salgının yaşanmış olmasının etkili olduğu söylenebilir. Taberî ve İbnü'l-Cevzî, 301 (913) yılında Bağdat'ta çıkan veba hakkında bilgiler vermektedir. Taberî'nin kaydına göre Bağdat'ta o yıl içerisinde iki defa veba ortaya çıkmıştır. Hangisinin önce çıktığı tespit edilemeyen vebanın bir tanesi kolay atlatılırken diğeri toplumda büyük tahribatlara neden olmuştur.⁴²³ İbnü'l Cevzî'de aynı yıl içerisinde veba salgının başladığını ifade ederken bu salgının Bağdat'ın Harbiye mahallesinde çıktığını kaydetmiştir. Salgının ortaya çıkmasının ardından o mahalledeki evlerin kapılarının mühürlendiğini aktaran İbnü'l-Cevzî, muhtemelen sokağa çıkma yasağından

⁴¹⁷ Ali b. İsa'nın yapmış olduğu faaliyetler hakkında detaylı bilgi için bk. Hançabav, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 92-105, 142-150.

⁴¹⁸ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/27.

⁴¹⁹ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/27-28.

⁴²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/151; İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 316; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/8.

⁴²¹ Kıftî, Ya'kub ed-Dımaşkî'yi tıp alanında eserler veren biri olarak tanıtmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 301.

⁴²² İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 316.

⁴²³ Taberî, *Târîh*, 10/147.

bahsetmektedir.⁴²⁴ Taberî ve İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bilgiler 301 senesine aittir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Ali b. İsa Hastanesi (Harbiye Hastanesi) 302 yılında yapıldığına göre, veba salgını hastanenin yapımından daha önce ortaya çıkmıştır. Bu durum, Ali b. İsa hastanesinin salgına karşı önlem almak amacıyla yapılmış olma ihtimalini gösterebilir.

Muktedir-Billâh döneminde Sinân b. Sâbit, reîsületıbbâlık⁴²⁵ görevine getirilmiştir. Sinân b. Sâbit'in, Bağdat'taki hastanelerin denetimi, Bağdat ve bağlı şehirlere sağlık hizmetlerinin iletilmesi, görevli hekimlerin yeterliliklerinin tespit edilip, başarılı olanlara icazet verilmesi, başarısız olanları da ihraç etme gibi görevi vardı.⁴²⁶ Ali b. İsa b. el-Cerrâh'ın Sinân b. Sâbit'e farklı zamanlarda iki adet tevkî gönderdiği kaydedilmiştir. Bu tevkîlerin ilkinde, hapishanelerde bulunan mahkumların çokluğuna dikkat çeken Alî b. İsa, hapishane şartlarının kötü olmasından dolayı, mahkumların hastalıklarının tedavisinin yeterli olmadığını belirtmiştir. Ali b. İsa, bu problemi çözmek için, Sinân b. Sâbit'e hekimlerin her gün hapishanelere gitmelerini ve yanlarında götürdükleri ilaçlarla, mahkumları tedavi etmelerini emretmiştir.⁴²⁷

Vezir Ali b. İsa'nın gönderdiği diğer tevkîde Sevâd bölgesinde hastalıkların arttığını ve hekimlerin bulunmadığını belirtmiştir. Vezir, hekimlerin gerekli ilaç ve malzemelerle Sevâd bölgesine gönderilmesini ve ihtiyaç olması halinde hekimlerin bu şehirlere kalmalarını emretmiştir. Sinân b. Sâbit vezirin emri doğrultusunda, Sevâd bölgesine hekimleri göndermiş ve bu hekimler birçok şehirde çalışmışlardır. Ancak, hekimler Sûra şehrine geldiklerinde Yahudilerin fazla olduklarını görmüşlerdir. Durumu Sinân'a bildiren hekimler, ne yapmaları gerektiğini de sormuşlardır. Sinân b. Sâbit de durumu Ali b. İsa'ya bildirmiş ve o şöyle cevap vermiştir: *'İster zımmî olsun ister hayvan olsun tedavi konusunda bizim ayırımımız yoktur. Ancak hayvanlardan önce insanların, zımmîlerden önce de Müslümanların [tedavisine] öncelik verilmesi gerekir'* demiştir. O,

⁴²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/144.

⁴²⁵ Reîsületıbbâ, reîs ve etıbbâ kelimelerinden oluşmaktadır. Başhekim, doktorların idarecisi gibi anlamlara gelmektedir. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Fatih Yalçın, "Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsületıbbâlık", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 15/2 (Aralık 2015), 285.

⁴²⁶ Yalçın, "Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsületıbbâlık", 287.

⁴²⁷ Kiftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 150; İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 316.

bu sözleriyle önce Müslümanların tedavi edilmesini ondan sonra da zimmîlere bakılmasını emretmiştir.⁴²⁸

3.2.4. Seyyide Hastanesi

Asıl adı Nâim olup kocası Mu'tazîd-Billâh tarafından Şağab olarak isimlendirilen Seyyide Şağab Hatun (ö.321/933), Halife Muktedir-Billâh'ın annesidir.⁴²⁹ Bağdat'ta yaşayan en zengin insanlardan biri olan Şağab Hatun'un yıllık geliri bir milyon dinar olduğu kaydedilmiştir. Gelirinin çoğunu, hac yollarının bakımında ve hekimlere destek de kullandığı ifade edilmiştir.⁴³⁰ Birçok hayır hizmeti yaptığı anlaşılan Seyyide Hatun, Doğu Bağdat'ta yer alan Yahyâ çarşısında (Sûku Yahyâ) kendi adını taşıdığı bir hastane inşa ettirmiştir. Açılışını 306 (926) senesinde gerçekleştiren Sinân b. Sâbit, burada çalışacak olan hekimleri de bizzat kendisi seçmiştir.⁴³¹

Şağab Hatun, inşanın tamamlanmasının ardından hastaneye aylık altı yüz dinar, yıllık ise 7200 dinar ödenek ayırmıştır.⁴³² İbn Kesîr bu miktarın yıllık 7000 dinar olduğunu kaydetmektedir.⁴³³ Ödeneklerin yerine ulaşması görevi Yûsuf b. Yahyâ el-Müneccim'e verildiği, Sinân b. Sâbit'in ise bu harcamalara müdahil olmadığı belirtilmiştir.⁴³⁴

3.2.5. Muktedirî Hastanesi

Sinân b. Sâbit, Seyyide Hastanesi'nin yapımının ardından, Muktedir-Billâh'a kendi adında bir hastane inşa etmesi hususunda tavsiye verdi. Çünkü Seyyide Hatun'un hastane yaptırması, halkın takdirini kazanmasını sağladı. Muhtemelen Sinân b. Sâbit halifenin bu işlerden geri kalmadığını göstermek için hastane inşa etme tavsiyesinde bulunmuştur.⁴³⁵

Muktedir-Billâh tarafından hastanenin inşası için görevlendirilen Sinân b. Sâbit, Batı Bağdat'ta yer alan Bâbü's-Şâm (Şam Kapısı) yakınlarında Muktedirî Hastanesini (el-

⁴²⁸ Kiftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 150-151; İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 301.

⁴²⁹ Taberî, *Târîh*, 10/42.

⁴³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/321; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/175-176; Öztürk, *Hastaneler*, 150.

⁴³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/178; Kiftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 151; İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 302.

⁴³² Kiftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 151; İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 302.

⁴³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 128.

⁴³⁴ Kiftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 151; İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 302.

⁴³⁵ Öztürk, *Hastaneler*, 150-151.

Bîmâristânü'l-Muktedirî) inşa ettirmiştir. Halife bu hastaneye aylık iki yüz, yıllık toplam 2400 dinar ödenek ayırmıştır.⁴³⁶ Öztürk, halifenin aylık ayırdığı ödeneğin Seyyide Hatun tarafından kurulan hastanenin ödeneğinin üçte biri kadar olduğunu, dolayısıyla Muktedirî Hastanesi'nin Seyyide Hastanesi'nden daha küçük olabileceğini ifade etmiştir.⁴³⁷

3.2.6. İbnü'l-Furât Hastanesi

Abbâsî vezirlerinden Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Hasen b. el-Furât el-Âkûlî (ö.312/924), üç defa vezirlik görevine getirilmiştir.⁴³⁸ İbnü'l-Furât son vezirliği döneminde Bağdat'ın doğu yakasında yer alan Derbü'l-Mufaddal mahallesinde kendi adını taşıyan bir hastane yaptırmıştır. 311 (923) yılında tamamlanan, hastanenin giderleri için İbnü'l-Furât kendi malından aylık iki yüz dinar ayırmıştır.⁴³⁹ Öztürk, İbnü'l-Furât'ın bu hastaneyi iki amaçla inşa ettirmiş olabileceğini ifade etmiştir. İlkine göre İbnü'l-Furât, üçüncü vezirlik döneminde devlete bir nevi vefasını göstermek istemiştir. Diğerine göre ise düşmanı olan Ali b. İsmâ'dan geri kalmamak için bu hastaneyi inşa ettirmiştir.⁴⁴⁰ Vezir Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî bu hastaneye, Sinân b. Sâbit'i 313 (925) yılında hekim olarak atamıştır.⁴⁴¹

3.2.7. Bâbü Muhavvel Hastanesi

Bâbü Muhavvel hastanesinin ne zaman kurulduğuna dair net bilgi mevcut değildir.⁴⁴² Ancak onun, Bağdat'ta yer alan Bâbü Muhavvel mahallesinde inşa edildiği için bu ismi aldığı ifade edilmiştir. Akkâvî, Bâbü Muhavvel hastanesinin Kâim-Biemrillâh (422-467/1031-1075) zamanında var olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴³ Öztürk, İbnü'l-Cevzî'de geçen bir rivayete göre,⁴⁴⁴ bu hastanenin Kâim-Biemrillâh zamanından önce de var

⁴³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8/115; Kıfî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbârî'l-Hukemâ*, 151; İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 302.

⁴³⁷ Öztürk, *Hastaneler*, 151.

⁴³⁸ İbnü'l-Furât'ın hayatı, vezirliği ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Hançabav, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, 46-54, 65-70, 82-94.

⁴³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/220.

⁴⁴⁰ Öztürk, *Hastaneler*, 154.

⁴⁴¹ İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 304-305.

⁴⁴² Öztürk, *Hastaneler*, 155.

⁴⁴³ Rihâb Hıdır Akkâvî, *el-Mûcez fi Târîhi't-Tib 'Inde'l-Arab*, (Beyrut: Dârü'l-Menâhil, 1995), 239; Öztürk, *Hastaneler*, 155-156.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/400-401.

olduğunu tespit etmiştir.⁴⁴⁵ Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî (ö.328/940),⁴⁴⁶ vefat ettiği yıl, Bâbü Muhavvel'de bulunan hastaneye uğradığını, burada, hastanede tedavi gören ve şair olduğu anlaşılan İbrahim adında bir kişiyi gördüğünü ifade etmiştir.⁴⁴⁷

İbnü'l-Enbârî'nin ölümüyle sonuçlanan hastalığında onun günlerce mescide gidemediği kaydedilmiştir. Cemaatten bir kimsenin, İbnü'l-Enbârî'ye, su (idrar) örneği biriktirmesi gerektiğini ve Sinan b. Sâbit'i tedavi için yanına getireceğini söylemesi üzerine, İbnü'l-Enbârî ertesi sabah bunu uygulamıştır. Sinan b. Sâbit, onun hazırlamış olduğu idrarı incelemiş ve İbnü'l-Enbârî durumunu sormuştur. Sinân b. Sâbit, durumun iyi olmadığını ve yapacak bir şeyin kalmadığını ifade etmiştir. İbnü'l-Enbârî, 328 yılında vefat etmiştir.⁴⁴⁸ Öztürk'e göre, İbnü'l-Enbârî'nin hastalığının tedavisi için hastaneye gitmeyip doktorun evine gelmesi, hastalıklar için hastaneye gitme geleneğinin olmadığını veya toplumda önde gelen kimselerin doktorları evine çağırdıkları ihtimallerinin olabileceğini ifade etmiştir.⁴⁴⁹

3.2.8. Emîr Beckem Hastanesi

İncelediğimiz dönem içerisinde Bağdat'ta yapılan son hastane Emîrü'l-ümerâ Ebü'l-Hasen Beckem et-Türkî'nin (ö. 329/941) inşasına başlamış olduğu Emîr Beckem Hastanesi'dir. Halife Râzî-Billâh dönemi komutanlarından olan Beckem, 322-329 (934-940) yılları arasında görev yapmıştır.⁴⁵⁰ Halife, Beckem'in şahsi hazinesinden 800.000 dinar göndermesi ve her sene Bağdat'taki beş bin süvari askerin masraflarını karşılaması şartıyla Vâsıt⁴⁵¹ şehrinde oturmasına izin vermiştir.⁴⁵²

Emîr Beckem, Râzî-Billâh'ın vefatının ardından, onun meclisinde bulunan kişilerle bağını kuvvetlendirmek ve onlardan istifade etmek istemişti. Bu doğrultuda Emîr

⁴⁴⁵ Öztürk, *Hastaneler*, 155.

⁴⁴⁶ Arap dili ve edebiyatı, Kur'an ilimlerinde şöhrete sahip bir âlimdir. Detaylı bilgi için bk. Emin Işık, "İbnü'l-Enbârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/24-26.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/400-401.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/401-402.

⁴⁴⁹ Öztürk, *Hastaneler*, 156.

⁴⁵⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Beckem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 5/287-288.

⁴⁵¹ Emevîler döneminde Irak valiliği yapan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî tarafından kurulan bu şehir, günümüzde varlığını sürdürmemektedir. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Vâsıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/541-544.

⁴⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/9-10; Öztürk, *Hastaneler*, 156-157.

Beckem, Sinan b. Sâbit'i yanına çağırıp ikramda bulundu. Ardından kendisine ahlakını güzelleştirmek için tavsiyelerde bulunmasını istedi.⁴⁵³

Sinan b. Sâbit, Emîr Beckem'in bu isteği üzerine bazı tavsiyelerde bulundu. Bu görüşmenin ardından Emîr Beckem, Vâsıt'ta fakir ve muhtaç kimseler için Dâru'd-Dıyâfe adında bir bakım evi inşa etmiştir. Aynı zamanda Bağdat'ta bir hastane inşa ettirdiği kaydedilmiştir.⁴⁵⁴ Kıftî, bu süreçte Emîr'in Sinan b. Sâbit'e bol miktarda para verdiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁵ Bu bilgilere göre, Emîr Beckem, Râzî-Billâh'ın vefatının ardından Bağdat'ta hastane inşa ettirmiştir. Sinan b. Sâbit ile yaptığı görüşme sonrasında hastane ve aş evi inşa ettirmiş olması, bu işleri ona, Sinan'ın tavsiyede bulunduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Tenûhî, Halife Râdî -Billâh'ın ölümünün ardından, Beckem et-Türkî'nin, Sinân b. Sâbit'i Vâsıt'a davet ettiğini aktarmıştır. Bu görüşmede Sinân b. Sâbit, Beckem et-Türkî tarafından hekim ve danışmanı olarak görevlendirilmiştir.⁴⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, Tenûhî rivayetine ek olarak Sinân b. Sâbit'in Beckem'e sağlığı ile alakalı tavsiyelerde bulunmasının yanı sıra Dâru'd-Dıyâfe ve Bağdat'ta hastane inşa etme tavsiyeleri de verdiğini kaydetmiştir.⁴⁵⁷ Öztürk, İbnü'l-Cevzî'nin eserini neşre hazırlayan Âta kardeşlerin, bahsedilen ilave bilginin asıl nüshada bulunmadığını söylediklerini ifade etmiştir.⁴⁵⁸ Kıftî'nin eserinde Beckem, Sinân b. Sâbit'in yukarıda bahsettiğimiz tavsiyelerine uyduğunu yönündeki rivayet mevcuttur.⁴⁵⁹ Öztürk, Âta kardeşlerin, İbnü'l-Cevzî'ye yaptıkları ilavenin, Kıftî'nin eserinden almış olma ihtimallerinin yüksek olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵³ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/417; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/10-11; Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 149-150; Ebû Alî el-Muhassîn b. Ali et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, nşr. Abbûd eş-Şâlecî (Beyrut: Dâru sâdir, 1995), 7/248.

⁴⁵⁴ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/417-420; Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 150.

⁴⁵⁵ Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 150.

⁴⁵⁶ Tenûhî, *Nişvârü'l-Muhâdara*, 7/248.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/10-12.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/12; Öztürk, *Hastaneler*, 158.

⁴⁵⁹ Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, 131-132.

⁴⁶⁰ Öztürk, *Hastaneler*, 158.

İbnü'l-Cevzî'de yer alan diğer bir rivayete göre, Beckem et-Türkî, hastanenin inşasına başlamasına rağmen tamamlayamadan vefat etmiştir. Büveyhî hükümdarlarından Adudüddavle (338-372/978-983),⁴⁶¹ yarım kalan hastaneyi tamamlamıştır.⁴⁶²

Râzî-Billâh 15 Rebûlevvel 329 (18 Aralık 940) tarihinde vefat ederken⁴⁶³ Emîr Beckem 21 Receb 329 (21 Nisan 941) tarihinde öldürülmüştür.⁴⁶⁴ Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Beckem, Râzî'nin vefatından sonra hastaneye başlamıştır. Dolayısıyla dört aylık bir sürede hastanenin tamamlanmış olması gerekir. Bu durumda İbnü'l Cevzî'de geçen ikinci rivayet daha makul görünmektedir. Bu durumda Beckem'in başlatmış olduğu inşaatı Adudüddavle tamamlamıştır.⁴⁶⁵

3.3. Hamamlar

Hitti, Arap toplumunda İslamiyet'ten önce hamamların bulunmadığını, İslamiyet geldikten sonra Hz. Peygamberin 'Temizlik imandan gelir' sözüne binaen Müslüman toplumların temizliğe daha çok önem verdiklerini ifade etmektedir.⁴⁶⁶ Buna bağlı olarak Ahsen, İslamî mimaride yer alan hamamların, üç işlevinin olduğunu söylemektedir. İlkine göre hamamların en önemli kullanım amacı, Müslümanların temizlik ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Hamamlar sayesinde İslam hukukunun Müslüman kimselere zorunlu tuttuğu temizlik kurallarının yerine getirilmesi, ikinci işlevi olarak görülmektedir. Ahsen son olarak bu yapıların, insanların gündelik hayatta dinlenme ihtiyaçlarını da karşıladığını söylemektedir.⁴⁶⁷

Bağdat'ta, halifelerin saraylarında, zengin tebaanın evlerinde bulunan hamamlar⁴⁶⁸ ve halkın kullandığı ticari amaçla işletilen hamamlar olmak üzere iki çeşit hamam

⁴⁶¹ Büveyhî hükümdarı olan Adudüddavle'ye, bu lakabı, Abbâsî halifesi Mutî'-Lillâh vermiştir. Adudüddavle'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydın, "Adudüddavle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/392-393.

⁴⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/292.

⁴⁶³ Abdülkerim Özeydın, "Râzî-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/489-490.

⁴⁶⁴ İbn Ebî Üsaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 301-302.

⁴⁶⁵ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 197.

⁴⁶⁶ Öztürk, *Hastaneler*, 159.

⁴⁶⁷ Hitti, Philip K., *History of Arabs*, Macmillan, Londra, 1963, 338. Ayrıca bk. Levent Öztürk, 'Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Hamam var mıydı?', *Afyon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri*, ed. Berrin Okka (vd.) (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2020), 515-519.

⁴⁶⁸ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 226.

⁴⁶⁹ Sâbî, *Rûsûmu dâri'l-hilâfe*, 20-21.

bulunmaktaydı.⁴⁶⁹ Sâbî, otuz adet evin bulunduğu Bâbü'l-Merâtib mahallesinde on beş tane hamamın olduğunu ve havas takımının yer aldığı mahallelerde hamamların genelde bu sayıda olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁰ Dolayısıyla hamamların kullanılmasında, ekonomik durumu iyi olan zengin kesimin evlerinde ve Abbâsî halifelerinin saraylarında, kendilerine has hamamlarının bulunduğu görülmektedir.

Ticarî amaçla işletilen hamamların birçoğu erkekler ve kadınlar tarafından ortak bir şekilde kullanılmaktaydı. Belirli gün ve vakitlerde kadınlar, diğer zamanlarda erkekler hamamlardan istifade ediyorlardı. Ahsen, 'Hamam-ı Nisâvî, Abveb Hammâmât en-Nîsâ' adlarını alan ve yalnızca kadınlara hizmet veren hamamların bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁷¹

İbn Miskeveyh, Deylemli komutan Merdâvîc b. Ziyâr'ın (ö. 323/935) hamamda öldürülmesi olayını aktarırken, hamamlar hakkında bazı önemli bilgiler sunmuştur.⁴⁷² Merdâvîc, 323 yılında eski İran bayramlarından Sezak'ın kutlanması esnasında Türk asıllı bir grup askerler tarafından hamamda öldürülmüştür.⁴⁷³ Miskeveyh'in bu olay hakkındaki kaydı incelendiğinde hamamın girişinde, Bâbü'l-Hammâm adında bir kapı bulunduğu tespit edilmektedir. Kubbeli bir yapıda inşa edilen hamamın kubbesinde camlar vardı. Nitekim Merdâvîc'in peşindeki grup, kubbeye tırmanarak bu camları kırmış ve içeri girmişlerdir. Hamamın içerisindeki sıcak odada Merdâvîc ve katilleri karşı karşıya gelmiş ve Merdâvîc öldürülmüştür.⁴⁷⁴

Bağdat'ta bulunan hamamların tabanı mozaikle, iç duvarları ise mermerlerle kaplıydı. Merkez de büyük yuvarlak bir odanın çevresinde birçok oda vardı. Ahsen, bu bilgilerin yanı sıra odaların üç bölüme ayrıldığını, ilkinin elbise değişimi ve dinleme için kullanıldığını, ikincisinin ısıtılmış sıcak oda olduğunu ve üçüncüsün ise banyo olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁵

⁴⁶⁹ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 226.

⁴⁷⁰ Sâbî, *Rûsûmu dâri'l-hilâfe*, 20.

⁴⁷¹ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 226.

⁴⁷² İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/310-314.

⁴⁷³ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/310-315. Merdâvîc b. Ziyâr hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Güner, "Merdâvîc b. Ziyâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 29/178-179. Ayrıca bk. Yılmaz, "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh", 93-95.

⁴⁷⁴ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/314.

⁴⁷⁵ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 227.

Bağdat hamamlarındaki banyo bölümünde buharın dışarı çıkmasını engellemek için kalın duvarlar ve mermer astarlar kullanılmıştır. Bu duvarların alt kısımları ziftle, üst kısımları ise beyaz harç (muhtemelen kireç) ile kaplanmıştır. Hamamların duvarlarını süslemek için çeşitli insan, hayvan ve bitki resimleriyle yazılar kullanılmıştır.⁴⁷⁶ Adam Mez, masallarda kullanılan, mitolojik bir unsur olan Ankâ kuşu resminin, Bağdat hamamlarının iç tasarımında kullanıldığını söylemektedir.⁴⁷⁷

Hamamlarda iç tasarımı korumak için bazı uygulamalar yapılmaktaydı. Sürekli su akışından dolayı zeminin aşınması engellemek için, Basra ve Kûfe'den getirilen zift kullanılmaktaydı. Getirilen asfalt katı halde bulunduğu için önce çözülmesi sağlanır ardından kepçelerle zemine yayılırdı. Zemine yayılan asfalt donarak astar görevi yapardı. Hamamın banyo bölümünde kullanılan suyun dışarı atılması için birçok oluk bulunmaktaydı. Banyo bölümünde, pencere veya havalandırma bulunmadığı için, buhar elde edilebiliyordu.⁴⁷⁸

Hamamların sıcaklığı, bir ateş ocağı sayesinde ayarlanıyordu. Bu sayede hamamda ihtiyaç duyulan buhar da elde ediliyordu. Ocağın yanında ayrılan, üzerinde deliklerin bulunduğu bir boru (parça) yardımıyla, sıcaklığın ve buharın hamama yayılması sağlanıyordu. Bunun yanında içerideki muhtemelen sıcaklığın vermiş olduğu baskınlığı önlemek için, havalandırma sistemi yapılmıştı. Hamamda kullanılacak suyun temini kuyulardan ve kanallardan elde ediliyordu. Hamamın içerisine su, zemine veya duvarlara gömülmüş bir şekilde bulunan, pişirilmiş topraktan yapılmış boruların vasıtasıyla yapılmaktaydı.⁴⁷⁹ Ahsen, hamamların atık sularının, atık su çukurlarına aktarıldığını ve kesinlikle içme suyunun sağlandığı kanal veya nehirlerle boşaltılmadığına dikkat çekmektedir.⁴⁸⁰

İnsanların sosyal hayatında önemli bir yere sahip olan hamamların denetimi de yapılmaktaydı. Bu görevi Abbâsîler döneminde birçok görevi bulunan muhtesip yerine getirmekteydi. Muhtesip'in hamamlarda yaptığı ve uyarıda bulunduğu bazı durumlar şunlardır:

⁴⁷⁶ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 228.

⁴⁷⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 439.

⁴⁷⁸ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 229.

⁴⁷⁹ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 229.

⁴⁸⁰ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 230.

1. Hamamlar gün boyu kullanıldıktan sonra süpürülmesini ve temiz suyla yıkanmasını sağlamak.
2. Hamamda kullanılan malzemelerin temizliğini kontrol etmek.
3. Hamamlardan çıkan atık suların, içme suyu kanallarına aktarılmasını engellemek ve denetlemek.
4. Hamamı kullanacak olan kimselerin uygun kıyafetlerle gelip gelmediklerini kontrol etmek.⁴⁸¹

Hamamlarda bulunan Kayyîm (reîsü'l-hammâm, sâhibü'l-hammâm) adlı görevli, müşterilerin karşılaması ve ücretleri tahsil etmesinin yanında bazı sorumluluklara da sahipti. Hamamın günde iki defa dezenfekte edilmesini sağlamak, insanların kirlerinin atılmasına yardımcı olan kaşağıları tuzlu suda temizlenmesini sağlamak, hamam da kullanılan havluların her gün yıkanmasını sağlamak gibi görevlere de sahipti.⁴⁸²

Hamamlar da çalışan kişi sayısı hakkında farklı rivayetler mevcuttur. İbnü'l-Fakîh hamamlarda sâhibu's-sundûk, kayyîm, vakkâd, kennâs adlarında dört kişinin çalıştığını ve bunlara ilave olarak Bağdat'ta bulunan hamamlarda toplamda 120.000 hacamatçının görev yaptığını kaydetmiştir.⁴⁸³ Sâbi'ye göre hamamlarda altı adet görevli çalışmaktaydı. Bunlar; sâhibu's-sundûk, kayyîm (reîsü'l-hammâm, sâhibü'l-hammâm), vakkâd, zebbâl, müzeyyîn (hallâk), haccâm.⁴⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî ise hammâmî, kayyîm, zebbâl, vakkâd ve sakkâ adında beş kişinin çalıştığını kaydetmektedir.⁴⁸⁵ İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre kayyîm, zebbâl, vakkâd, sakkâ isimlerinde dört kişi çalışmaktaydı.⁴⁸⁶ Bu bilgilere göre, ravilerden İbnü'l-Fakîh 5, Sâbi 6, Hatîb el-Bağdâdî 5, İbnü'l-Cevzî 4 kişinin, hamamlarda çalıştığını kaydetmişlerdir. Hamamlarda çalışan kişi sayısının hemen hemen birbirlerine yakın olarak rivayet edildiği görülmektedir. Verilen rakamlardaki farklılıklar, yukarıda ifade ettiğimiz hamamların avam, havas ayırımından kaynaklanması muhtemeldir.

⁴⁸¹ Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 229.

⁴⁸² Ahsen, *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat*, 229.

⁴⁸³ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 340.

⁴⁸⁴ Sâbi, *Rûsûmu dâri'l-hilâfe*, 19.

⁴⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/117.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 24.

Tablo 3: Bağdat Hamamlarında Görevli Kimseler ve Görevleri

Sâhibu's-Sundûk	Elbise değişim odasından sorumlu kişi.
Kayyîm (reîsü'l-hammâm, sâhibü'l-hammâm)	Hamama girişte müşterileri karşılayan ve çıkışta ücretleri tahsil eden sorumlu.
Vakkâd	Hamamın sıcaklığını sağlamak için, ocağı yakmak ve sürekli yanar vaziyette tutan kimse.
Zebbâl	Hamamın temizliğinden sorumlu kişi.
Müzeyyîn (Hallâk)	Vücut kıllarını temizleyen berber.
Haccâm	Hacamat yapan kimse.

Hamamlarda çalışan kişi sayısı hakkında farklı rivayetler olduğu gibi Bağdat'ta bulunan hamam sayısı konusunda da çeşitli rivayetler vardır. Bu noktada Ya'kûbî, Bağdat şehrinin ilk kuruluş yıllarında 10.000 hamam olduğunu kaydetmiştir.⁴⁸⁷ Ya'kûbî'nin vermiş olduğu bu rakam batı Bağdat'ta bulunan hamamların sayısını göstermektedir. Çünkü Ya'kûbî, Doğu Bağdat'ta var olan hamam sayısının 5.000 olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁸ Ya'kûbî'nin verdiği sayılardan Bağdat'ın her iki yakasında bulunan toplam hamam sayısının 15.000 olduğu görülmektedir.

Kaynaklarda Mu'tazîd-Billâh dönemine ait kesin hamam sayısı verilmemektedir. Ancak Hatîb el-Bağdâdî'nin kaydına göre Muktedir-Billâh döneminde 27.000 adet hamam bulunduğu görülmektedir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 36.

⁴⁸⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 50.

⁴⁸⁹ Sâbî, *Rûsûmu dâri'l-hilâfe*, 20; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/118.

3.4. Zindanlar

3.4.1. Metâmîr Zindanı

Abbâsî devletinin siyasi, askerî ve ekonomik alanlarda çok zor bir dönemden geçtiği sıralarda hilafet makamına geçen Mu'tazîd-Billâh, halifeliği süresince yaptığı başarılı işler sebebiyle tarihçiler tarafından 'es-Seffâhu's-Sânî' (ikinci defa derleyip toplayan) olarak adlandırılmıştır.⁴⁹⁰ Onun hilafet politikasında zaman zaman sert tutumlar sergilediği hatta işkenceler uyguladığı kaydedilmiştir.⁴⁹¹ Ancak onun halka karşı yumuşak muamelelerde bulunduğu hakkında bilgiler de mevcuttur.⁴⁹² Dolayısıyla Yılmaz, 'Onun [Mu'tazîd-Billâh'ın] dâhili yönetimde içinde bulunan şartlar gereği yumuşaklık-sertlik arası bir politikayı benimsediğini söylemek mümkündür'⁴⁹³ değerlendirmesini yapmıştır.

Halife Mu'tazîd, Hasenî Sarayı'nda yaptığı imar faaliyetlerinden sonra bu saray bünyesinde zindan inşa edilmesi için emir vermiştir. Bu doğrultuda 280 yılında siyasi muhaliflerine ve düşmanlarına karşı Metâmîr Zindanını inşa ettirmiştir.⁴⁹⁴ Matmûre'nin çoğulu olan Metâmîr, ambar, silo, bodrum gibi anlamlara gelmektedir. Dolayısıyla Doğu Bağdat'ta inşa edilmiş olan bu yapının yer altı zindanı olduğunu söylemek mümkündür. İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre zindanın planı bizzat halife tarafından çizilmiştir.⁴⁹⁵

Metâmîr Zindanı içerisinde farklı işkence yöntemleri uygulanmıştır. Mes'ûdî'de geçen rivayete göre, Metâmîr Zindanı yalnızca bir hapishane olmayıp aynı zamanda çeşitli işkencelerin uygulandığı bir yer olarak kullanılmıştır. Mu'tazîd, Bir kölesini hâssa ordusuna aldırması. Bu kölenin, komutanına karşı yapmış olduğu saygısızlıktan dolayı, önce bir çukur kazdırıp sonra başını çukura koymuştu.

⁴⁹⁰ Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 262-263.

⁴⁹¹ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 4/232-233; Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 269.

⁴⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/324; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/98; Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 269.

⁴⁹³ Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 269.

⁴⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

Mu‘tazîd-Billâh’dan sonra halife olan oğlu Müktefî, ‘Metâmîr Zindanı’nı yıktırması⁴⁹⁶ yerine Saray Camiini yaptırmıştır.⁴⁹⁷

3.4.2. Bustânu Mûsa Zindanı

Doğu Bağdat’ta yer alan bu zindan, hilafet merkezinin Bağdat’tan Sâmerrâ’ya nakledilmesinden önce, Halife Mu‘tasîm-Billâh’ın emriyle inşa edilmiştir. Kaynakların verdiği rivayetlerden farklı bir mimariye sahip olduğu ve bir yer altı zindanı olduğu anlaşılmaktadır. Dicle nehrinin kıyısında yer alan zindanın üst kısımları, nehir üzerinde kayığa binen biri tarafından görülebiliyordu. Zindanın orta kısmında, Dicle nehrinin suyunun seviyesine ulaşan bir kuyu kazılmıştı. Bu kuyu, üst kısımdan tabana doğru giderken daralıyordu. Tabana merdiven vasıtasıyla iniliyordu. Üst kısımdan tabana doğru merdivenlerle inerken, mahkumların kaldıkları hücreler vardı. Hücreler, tek bir kişinin sığabileceği boyutta inşa edilmişti.⁴⁹⁸ Hücreler 3’e 2 zirâ genişliğinde idi.⁴⁹⁹ Bundan dolayı mahkumlar, hücrelerde ayakta veyahut uzanmış bir şekilde duramıyorlar, ayaklarını ve bellerini bükerek kalıyorlardı.⁵⁰⁰ Ancak zindanda, daha geniş hücreler de bulunmaktaydı. Hücreler arasında geçitlerin bulunduğu ve zaman zaman bu geçitlerden mahkûmların firar ettiği kaydedilmiştir.⁵⁰¹

Halife Mu‘tasîm zamanında, 219 (834) Hz. Ali evladından Muhammed b. Kâsım b. Ömer el-Hüseynî, hilafet iddiasıyla Toharistan bölgesinde yer alan Tâlekân’da isyan etmişse de⁵⁰² yakalanarak Bağdat’a getirilmiş, bu zindana hapsedilmiştir.⁵⁰³ Muhammed b. Kâsım, zindanın en alt hüccesine yerleştirilmiştir. Muhammed b. Kâsım, soğuk, rutubetli, nemli bir yer olan hüccrede daha fazla yaşayamayacağını anlamış, halifeden onu affetmesini istemiştir. Tenûhî, Muhammed b. Kâsım’ın bu yakarışlarını kuyunun en yukarısında yer alan mahkumların işittiğini kaydeder.⁵⁰⁴

⁴⁹⁶ Taberî, *Târîh*, 10/88.

⁴⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/109; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/336.

⁴⁹⁸ Ebû Alî el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Kitâbü’l-Ferec ba’de’s-şidde*, nşr. Abbûd eş-Şâlecî (Beyrut: Dâru sâdır 1398/1978), 2/176.

⁴⁹⁹ Taberî, *Târîh*, 9/7.

⁵⁰⁰ Tenûhî, *el-Ferec ba’de’s-şidde*, 2/176.

⁵⁰¹ Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Vâzîh Ya’kûbî, *Târîhu Yâkûbî*, (Beyrut: Dâru sâdır, t.y.), 2/471-472.

⁵⁰² Taberî, *Târîh*, 9/7; Mes’ûdî, *Mürûcu’z-zeheb*, 3/464.

⁵⁰³ Mes’ûdî, *Mürûcu’z-zeheb*, 4/421.

⁵⁰⁴ Tenûhî, *el-Ferec ba’de’s-şidde*, 2/176.

Zaman içerisinde zindana ‘el-Habsu’s-Suflâ’ (Derin Zindan) adı verilmiştir. Beckem et-Türkî, bu zindanı, 328 yılında Darphane’ye (Dâru’d-Dînâr) çevirmiştir.⁵⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Doğu Bağdat’ta yer alan yapıları sayarken, Dâru’d-Dinâr’ı da zikretmektedir.⁵⁰⁶ Görüldüğü üzere bu yapı, yaklaşık olarak yüz on yıl (218-328/833-939) hapisane olarak kullanıldıktan sonra darphaneye dönüştürülmüştür.

3.4.3. Sicnü’l-Cedîd/Yeni Zindan

Mu‘tazîd-Billâh döneminden önce inşa edildiği bilinen ve Batı Bağdat’ta yer alan Sicnü’l-Cedîd, Abdullah b. Melik ve daha sonra Muhammed b. Yahyâ b. Hâlid b. Bermek’e iktâ olarak verilen arazi üzerine inşa edilmişti.⁵⁰⁷ Kasru’l-Karar’ın⁵⁰⁸ güney tarafında köprü’nün hemen yanında yer almaktaydı. Zindanın etrafında duvar bulunduğu ve idam cezası verilen mahkumları cezalandırmak için ağaçtan direkler yapıldığı kaydedilmektedir. Nitekim Halid b. Muhammed eş-Şaranî, Hallâc ve onlara mensup kişiler bu dar ağaçlarında idam edilmişti.⁵⁰⁹ Mu‘tazîd-Billâh’ın, Haricîlerden ve Halife b. el-Mübârek es-Sülemî taraftarlarından birçok kişiyi bu zindana attığı kaydedilmektedir.⁵¹⁰

350 (961) senesine kadar buranın zindan olarak kullanıldığı tespit edilmektedir. Çünkü Büveyhîler’in kurucusu ve ilk hükümdarı Muizzüddölev, Şemmâsiye’de bir saray yaptırmak istemiştir. Sarayı, Sicnü’l-Cedîd’i yıktırarak elde ettiği malzemelerle inşa etmiştir.⁵¹¹ Halife ilerleyen yıllarda zindanın boş bulunan arazisine hastane yaptırmak istemiştir. Hastanenin iç ve dış mimarisi tamamlanıp hazır hale gelmesine rağmen açılış gerçekleşmeden Muizzüddölev vefat etmiştir.⁵¹²

3.4.4. Saray Zindanları

Abbâsiler döneminde müstakil zindanlar bulunmakla beraber, halife sarayları, devlet adamlarının köşkleri de zindan olarak kullanılmıştır. Hârûnürreşid, Batı Bağdat’ta yer

⁵⁰⁵ Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh*, 139.

⁵⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/98.

⁵⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/97.

⁵⁰⁸ Mansûr tarafından inşa edilen ve ilerleyen yıllarda Emîn’in de kullandığı saraydır. Detaylı bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/97.

⁵⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/92.

⁵¹⁰ Taberî, *Târîh*, 10/34, 36.

⁵¹¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/133.

⁵¹² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/175; Öztürk, *Hastaneler*, 208-209.

alan Huld Sarayı'nda bazı kimseleri hapsedtiği ifade edilmiştir. Onun döneminde Kâdı'l-Kudât olarak görev yapan Ebû Yûsuf,⁵¹³ Huld Sarayı'nda hapsedilen ve yüzüne Halife Hârûnürreşid'in mührü vurulmuş bir kimseden bahsetmektedir.⁵¹⁴ Günümüz araştırmacılarından Metin Yılmaz, Hârûnürreşid zamanında cariyelerden bir grubun sarayın bir bölümüne hapsedildiğini ifade etmiştir.⁵¹⁵

İncelenen dönem içerisinde Batı Bağdat'ta yer alan, Abdullah b. Tâhîr'e⁵¹⁶ nispetle el-Harîmu't-Tâhîrî olarak adlandırılan köşk, bu yapılardan bir tanesidir.⁵¹⁷ Örneğin genç yaşta hilafet makamına gelen Muktedir-Billâh, komutanlar tarafından hâl edilince, bu köşkte annesi ile gözetim altında tutulmuştur.⁵¹⁸ 317 (929) senesinde halife Muktedir-Billâh, kendisine karşı faaliyetlerde bulunan Kâhir-Billâh'ı bu köşkte hapsedmiştir.⁵¹⁹ Dârü's-Şecere sarayı, saray zindanlarından biridir. Halifeler muhaliflerini, akrabalarını burada gözetim altında tutmuşlar ve birçok hizmetçi, onların ihtiyaçlarını karşılamıştır.⁵²⁰

Anlatılan bu zindanların yanında, Bağdat'ta kadınlara özel zindanların da bulunduğu, verilen rivayetlerden anlaşılmaktadır. Nitekim Müstaîn-Billâh döneminde; yaşanan karışıklıklar esnasında Bağdat'ta Sicnü'r-Ricâl (Erkekler Zindanı) ve Sicnü'l-Nisâ (Kadınlar Zindanı) adında zindanlar bulunduğu kaydedilmiştir.⁵²¹

3.5. Mezarlıklar

Bağdat'ın kuruluşundan hilafet merkezinin Sâmerrâ'ya taşınmasına kadar Medînetü's-Selâm'da birçok yapı inşa edilmiştir. Bu yapıların çoğu Sâmerrâ dönemi sonrasında da kullanılmaya devam edilmiştir. Mezarlıklar bunlardan biridir. İncelediğimiz dönem içerisinde (279-334/892-945) Doğu Bağdat'ta halifelerin yeni mezarlık inşa ettirmediği

⁵¹³ Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olan Ebû Yûsuf, Hârûnürreşid zamanında Kâdı'l-Kudât olarak görev yapmıştır. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Salim Öğüt, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/260-265.

⁵¹⁴ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 1/252.

⁵¹⁵ Metin Yılmaz, "Abbâsiler Dönemi Bağdat Zindanları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (Aralık 2016), 112.

⁵¹⁶ Abbâsiler döneminde, yönetim ve kumandanlık görevi yapan devlet adamı. Detaylı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/137-138.

⁵¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 27.

⁵¹⁸ İbn Müskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/5-6.

⁵¹⁹ İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-ümem*, 1/193.

⁵²⁰ Le Strange, *Baghdad*, 259.

⁵²¹ Taberî, *Târîh*, 9/336.

ve mevcut mezarlıkların kullanıldığı gözlemlenmiştir. Doğu Bağdat'ta 'Hayzurân Mezarlığı, Mâlikiyye Mezarlığı, Nüzûr Mezarlığı/Türbesi, Beradân Kapısı Mezarlığı' adıyla dört adet mezarlık vardı.

3.5.1. Hayzurân Mezarlığı

Hayzurân mezarlığı, Mehdî'nin eşi, Hârûnürreşid ve Mûsâ el-Hâdî'nin annesi olan Hayzurân'a (ö.173/789) nispetle bu ismi almıştır.⁵²² Hatîb el-Bağdâdî, bu mezarlığın Doğu Bağdat'taki en eski mezarlık olduğunu ve Bağdat inşa edilmeden önce de orada yaşayanlar tarafından mezarlık olarak kullanıldığını kaydetmiştir. Aynı zamanda Hayzurân mezarlığının, Mecûsîlere ait bir kabristan olduğunu ifade etmiştir.⁵²³ Mehdî Doğu Bağdat'a yerleştikten sonra muhtemelen bu mezarlık Bağdat halkı tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Hatîb el-Bağdâdî, Hayzurân mezarlığı içerisine ilk olarak Halife Mehdî'nin kızı Banûka'nın, ardından onun hanımı Hayzurân'ın defnedildiğini rivayet etmektedir.⁵²⁴ İbnü'l-Cevzî, Banûka'dan bahsetmeden Hayzurân'ın defnedildiğini söylemektedir.⁵²⁵ İbn Kuteybe ise Halife Mehdî'nin Banûka adında bir kızı olduğunu ve onu küçük yaşlarda kaybettiğini rivayet etmektedir.⁵²⁶ İbn Kuteybe'nin verdiği bilgiye göre ilk olarak Mehdî'nin kızının buraya defnedildiği rivayeti daha kabul edilebilir görünmektedir. Çünkü Mehdî'nin küçük kızı annesinden önce vefat etmiş ardından 173 (789) yılında Hayzurân ölmüştür.⁵²⁷

Hayzurân mezarlığı içerisinde Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve meğâzî sahibi İbn İshâk'ın da (ö. 151/768) kabirleri bulunmaktaydı.⁵²⁸ Nitekim İmam eş-Şâfiî (ö. 204/820) Bağdat'a geldiği zaman Ebû Hanife'nin mezarını ziyaret etmişti. Şâfiî, bu ziyareti esnasında namaz kıldığını ve mezarlıkta bütün ihtiyaçlarının karşılandığını ifade etmiştir.⁵²⁹

⁵²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/125; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 30.

⁵²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/125.

⁵²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/125.

⁵²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 30.

⁵²⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-Ma'ârif*, nşr. M. İsmâil es-Sâvî (Kahire, 1970), 166.

⁵²⁷ Taberî, *Târîh*, 8/238.

⁵²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/125.

⁵²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/123.

Hişâm b. Urve'nin kabrinin yukarıda ifade ettiğimiz üzere Hayzurân mezarlığında olduğuna dair bir kayıt bulunsa da onun mezarının Bağdat'ın batısında Tâhir Hendeğinin arka kısmında bulunan Harb Kapısı Mezarlığı (Megâbiru Bâbu Harb) mezarlığının en yukarısında olduğuna dair başka bir rivayet bulunmaktadır. Mezarının üstünde Hişâm'ın kabri olduğuna dair bir levha olduğu da kaydedilmiştir. Diğer bir rivayette ise 146 (763) yılında vefat eden Hişâm b. Urve'nin mezarının Bağdat'ın batı yakasında bulunan surun dışında, Katrabbul Kapısı (Bâbu Katrabbul) yakınlarında olduğu belirtilmiştir.⁵³⁰

Hatîb el-Bağdâdî'nin bu konuya dair Ahmed b. Abdullah b. Hıdır'dan naklettiği diğer rivayetinde batı yakasında yer alan kabrin İbnü'l-Mübârek'in talebelerinden Hişâm b. Urve el-Mervezi'ye ait olduğu, Hişâm b. Urve'nin kabrinin ise Doğu Bağdat'taki Hayzurân mezarlığında olduğunu kaydetmiştir.⁵³¹

Hatîb, Nâcidî ve Ebû Amr el-Bâhilî'den naklettiği iki farklı kaynağında, Hişâm b. Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm'ın mezarının Sûku Yahyâ'nın yanında yer alan Hayzurân mezarlığında olduğunu aktarmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, son olarak İbn Hıdır'ın görüşünü doğru olarak kabul ettiğini ifade etmesine rağmen İbnü'l-Mübârek'in öğrencilerinden Hişâm b. Urve adıyla birini tanımadığını söylemektedir.⁵³²

Hişâm b. Urve'nin kabrinin yerine dair birçok rivayeti aktaran Hatîb el-Bağdâdî, son olarak onun kabrinin Hayzurân mezarlığında olduğu görüşünü kabul ettiğini söylemektedir. Ancak o, farklı kaynaklardan nakillerde bulunurken İbn Sa'd'ın (ö.230/845) *Tabakâtı*'na yer vermemektedir. İbn Sa'd, Hişâm b. Urve'nin 146 (763) senesinde Bağdat'ta vefat ettiğini ve Hayzurân mezarlığına defnedildiğini kaydetmiştir.⁵³³

3.5.2. Mâlikiyye Mezarlığı

Hakkında detaylı bilgi bulunmayan Mâlikiyye Mezarlığı içerisinde daha çok fâkihler, muhaddisler, zâhitler ve salih kimselerin defnedildiği kaydedilmiştir. Bu kimselerinde

⁵³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/125-126.

⁵³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/126.

⁵³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/126.

⁵³³ Muhammed b. Sa'd, *eṭ-Ṭabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut 1968), 7/321.

genellikle Mâlikî mezhebine mensup olduğu ifade edilmiştir.⁵³⁴ Muhtemelen bundan dolayı Mâlikiyye adı verilmiştir.

3.5.3. Nüzûr Mezarlığı/Türbesi

Hatîb el-Bağdâdî'nin kaydına göre mezarlık, insanların buraya gelip adakta bulundukları ve dileklerini sundukları için Adak Mezarlığı (Nüzûr Mezarlığı) adını almıştır. Hz. Ali'nin torunlarından Ubeydullah b. Muhammed'in kabri burada bulunduğu için insanlar burayı ziyaret ediyorlardı.⁵³⁵

Bu mezarlık, bayram namazlarının kılındığı musallâya yakın bir yerde bulunmaktaydı. Büveyhîler'in reisi Adudüddeve Bağdat'a geldiğinde buraya yakın bir yerde konaklamış ve bu türbeyi ne olduğunu sormuştur. Ona, buranın Meşhedü'n-Nüzûr olduğu, içerisinde bulunan türbenin de Ubeydullah b. Muhammed'e ait olduğu söylenmişti.⁵³⁶

3.5.4. Beradân Kapısı Mezarlığı

Beradân kapısı mezarlığı, musallâya yakın bir yerde bulunduğu, içerisinde Mâlikiyye mezarlığında olduğu gibi din adamlarının, faziletli kimselerin mezarlarının olduğu bir kabristandı.⁵³⁷

⁵³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/123; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 30.

⁵³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/123.

⁵³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/123-124.

⁵³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/123; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu Bağdâd*, 30.

SONUÇ

İslam medeniyeti tarihi içerisinde büyük bir öneme sahip olan Bağdat, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Dicle nehrinin batı yakasında kurulmuştur. Zamanla şehrin etrafında yeni yerleşim alanları, çarşılar ve daha pek çok yapı inşa edilmiştir. Yapıların tamamlanmasının ardından, siyasi, kültürel, sosyal, ekonomik anlamda büyük etki uyandırmıştır. Doğu ve Batı medeniyetlerinin buluşma noktası haline gelen Bağdat, özellikle ticari anlamda her iki medeniyetin merkezi olmuştur.

Mansûr, ilerleyen yıllarda, siyasi sebeplerden dolayı, Dicle nehrinin doğusunda Rusâfe Sarayı'nı inşa ettirmiştir. Mansûr'un oğlu Mehdî-Billâh'ın askerleri ile buraya taşınmasıyla birlikte Bağdat'ın doğu yakası gelişmeye başlamıştır. Özellikle Bermekî ailesinin Doğu Bağdat'ta gerçekleştirdikleri imar faaliyetleri ve Mansûr'dan sonraki halifelerden bazılarının ilerleyen yıllarda Doğu Bağdat'ta ikamet etmeleri şehrin bu yakasının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 279 yılına kadar geçen süreç içerisinde Doğu Bağdat'ta Rusâfe, Şemmâsiye ve Muharrim olmak üzere üç büyük mahalle kurulmuştur. Bu üç mahalle içerisinde çarşılar, kanallar, hamamlar, mezarlıklar, evler, caddeler, geçitler vb. pek çok yapı inşa edilmiştir. Şehrin batısı ile doğusu arasında ulaşım sağlamak için köprüler yapılmıştır.

Halife Mu'tasım tarafından 221 yılında Sâmerra'ya taşınan hilafet merkezi, 279 yılında Halife Mu'tazîd-Billâh yeniden Bağdat'a taşınmıştır. Hilafet sarayı olarak Hasenî Sarayı'nı tercih eden Mutazîd, Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe adında büyük yeni bir yerleşim yerinin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Doğu Bağdat'ta yoğun bir imar faaliyetine başlayan Mu'tazîd-Billâh, öncelikle Hasenî Sarayı bünyesinde bazı düzenlemeler ve ilaveler yapmıştır. Ardından Tâc Sarayı'nın yapımını başlatmış ancak daha sonra bu sarayın yapımından vazgeçmiştir. Daha sonra Süreyyâ Sarayı'nı inşa ettirmiş ve Hasenî Sarayı ile arasında tünel vasıtasıyla bağlantı kurdurmuştur. Strange, Dârülhilâfe sınırları içerisinde yer alan Firdevs Sarayı'nı da Mu'tazîd'in yaptırmış olduğu görüşündedir. Ayrıca Mu'tazîd, Dârülhilâfe bünyesinde Metâmir adında bir zindan inşa ettirmiş ve halkın bayram namazlarını kılabilmesi için bir namazgah yeri belirlemiştir. Bu dönemde Batı Bağdat'ta da imar faaliyetlerine devam edilmiştir. Bu doğrultuda Mansûr Camii genişletilmiş ve buraya komutan Bedr tarafından bir gölgelik ilave edilmiştir.

Müktefî-Billâh babasının başlatmış olduğu imar faaliyetlerini sürdürmüştür. Babasının temelini attığı Tâc Sarayı'nı tamamlayan Müktefî, ayrıca buraya bir de Kubbetü'l-Himâr adı verilen büyük bir kubbe ilave etmiştir. Yine babasının yaptırmış olduğu Metâmir adı verilen zindanı yıktıran Müktefî, bunun yerine Câmîü'l-Kasr adı verilen bir Cuma camii inşa ettirmiştir.

Müktefî'den sonra halife olan Muktedir-Billâh, Dârülhilâfe'de Dârü's-Şecere adında bir saray inşa ettirmiştir. Muktedir döneminde mevcut olan Cevsâku'l-Muhdes adındaki sarayın kim tarafından yaptırıldığı tespit edilememektedir. Mu'tazîd, Müktefî ve Muktedir dönemlerinde Dârülhilâfe içerisinde sarayların yanı sıra meydan, hayvanat bahçesi, at çiftliği gibi farklı yapılarda inşa edilmiştir. Ayrıca Muktedir, Batı Bağdat'ta Bâbü's-Şâm yakınlarında kendi adını taşıyan Muktedirî Hastanesi'ni inşa ettirmiştir. Yine bu dönemde Mansûr Cami'nin minaresi çıkan bir yangın sonucunda yanmış ve yeniden inşa edilmiştir.

Muktedir-Billâh'dan sonra hilafet makamına gelen halifeler, Abbâsîler'in içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sebeplerden dolayı yeni yapılar ortaya koyamamışlardır. Ancak bu halifeler, bazı düzenlemeler ve ilavelerde bulunmuşlardır. Kâhîr-Billâh, Tâc Sarayı içerisinde muhteşem bir turunçgiller bahçesi oluşturmuştur. Bu bahçe, ilerleyen yıllarda Râzî-Billâh tarafından tahrip ettirilmiştir. Muktedir-Billâh döneminde bazı sebeplerden dolayı yıktırılan Berâse Mescidi, Halife Râzî-Billâh döneminde yeniden inşa edilmiştir.

İncelenen dönem içerisinde, devlet teşkilatı içerisinde yer alan üst düzey görevliler ve toplumun havâs kısmında bulunan kimseler de bazı imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Mu'tazîd dönemi komutanlarından Bedr, Bedr el-Mu'tazîdî Hastanesi, Muktedir-Billâh dönemi vezirlerinden Ali b. İsa, Ali b. İsa Hastanesi ve vezir İbnü'l-Furât, İbnü'l-Furât Hastanesi, Muktedir-Billâh'ın annesi Şağab Hatun, Seyyide Hastanesi, Râzî-Billâh döneminde emîru'l-ümerâ olarak görev yapan Emîr Beckem, Emîr Beckem Hastanesi'ni inşa ettirmiştir. Diğer bir hastane, ne zaman ve kim tarafından yapıldığı net olarak bilinmeyen Bâbu Muhavvel Hastanesi'dir. Ayrıca Beckem, Bustânu Mûsa Zindanı'nı 328 yılında darphaneye çevirmiştir.

Görüldüğü üzere, Bağdat'ın yeniden hilafet merkezi olmasıyla, Doğu Bağdat'ta halifelerin ikamet yeri olan Dârülhilâfe ortaya çıkmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere burada, bir adet saray tadilatından geçirilip bazı ilavelerde bulunulmuştur. Bunun yanında, beş tane yeni saray inşa edilmiştir. Yine Büveyhîler'in Bağdat'ı işgaline kadar olan süreç içerisinde Bağdat'ta altı adet hastane, bir adet zindan, iki adet camii yapılmıştır.

İncelenen dönemde yapılan imar faaliyetleri, İslâm şehirciliğinin oluşumunda ve gelişiminde etkin olan faktörler hakkında bazı fikirler vermektedir. Bu faktörler arasında, devletin içerisinde bulunduğu siyasi durum ve ekonomik durum, halifelerin ve devlet adamlarının kişilik özellikleri, halifelerin ve halkın ihtiyaçları gibi hususlar sayılabilir.

Sonuç olarak, ortaya çıkan bu tez çalışması, Bağdat'ın belirli bir dönemine ışık tutmaktadır. Abbâsîler'in yıkılışına kadar, Bağdat üzerinde gerek şehir tarihi açısından gerekse sosyo-kültürel hayat bağlamında birçok araştırma yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Ahmet. “Nabatîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/257-258. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Ağır, Murat. “Ya‘kûbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/287-288. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ahsen, Muhammed Manazir. *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*. çev. Mehmet Emin Şen. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Akkâvî, Rihâb Hıdır. *el-Mûcez fî Târîhi’t-Tıb ‘Inde’l-Arab*. Beyrut: Dârü’l-Menâhil, 1995.
- Avcı, Casim. “Yâkût el-Hamevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/288-291. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Avdet er-Rufû, Hâni Hamûd. *Esvâku Bağdâd*. Ürdün: el-Câmiatu’l-Ürdiniyye, Doktora Tezi, 2007.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütuhu’l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: Siyer Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nahide. *Mu‘tezile’nin Altın Çağı Me’mûn Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu, 2002.
- Bozkurt, Nebi. “İpek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/361-362. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020).
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Lazkiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/117-118. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Cevad, Mustafa – Sûse, Ahmed. *Delîlu Hâritati Bağdâd el-Mufaşşal fî Hitati Bağdâd Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut: Mektebetu’l-Hadârât (Matbaatu’l-Mecma‘i’l-İlmiyyi’l-‘Irâkî: Bağdat 1958’in ofseti).
- Coşkun, Vildan S. “Tâk-ı Kisrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/450-451. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Creswell, K.A.C. *A Short Account of Early Muslim Architecture*. Middlesex: Penguin Books, 1958.
- Çeçen, Kazım. “Maksem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/452-453. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Demirci, Mustafa. *Beytü’l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Doğruyol, Hasan. “Buhtîşû (Cibrâil b. Buhtîşû)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/379. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

- Dûrî, Abdülaziz. “Bağdat (Genel Bakış)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Dûrî, Abdülaziz. *Abbâsîler Tarihi*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2020.
- Dündar, Abdülhamit. *4/10. Yüzyılda Bağdat*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Erdem, Sargon. “Abanoz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/9-10. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Fayda, Mustafa. “Cerîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/402. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Fehmî, Sa’d. *el-Âmme fî Bağdâd fî’l-Karneyni’s-Sâlis ve’r-Râbi’i li’l-Hicreti Dirâse fî’t-Târîhi’l-İctimâî*. Beyrut: Dâru’l-Müntehabü’l-Arabî, 1993.
- Göl, Yavuz Selim. *Abbâsîler Döneminde Kâdî’l-Kudâtlık*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Güner, Ahmet. “Merdâvîc b. Ziyâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/178-179. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Fersah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Halıcı, Feyzi. “Çevgân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/294-295. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Hamâs, Halûd Mustafa. “Cüsûru Bağdâd fî’l-Asri’l-Abbâsî”. *Mecelletü’d-Dirâsiyyeti ve’l-Hadâriyyeti* 5/17 (Haziran 2013), 215-236.
- Hamdullah el-Müstevfî. *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*. çev. Guy Le Strange. Leiden/London: Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1919.
- Hançabay, Halil İbrahim. “Hüseyin Polat, Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebû’l Ferec İbnu’l-Cevzi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019).”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (2020). 219-228.
- Hançabay, Halil İbrahim. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-selâm*. Beyrut: Dâru’l-Fikir, 2001.
- Hizmetli, Sabri. “İbn Ebû Tâhir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/445. 17 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

- Işık, Emin. “İbnü’l-Enbârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/24-26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- İbn Cübeyr, Ebü’l Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *Rihletu İbn Cübeyr*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1964.
- İbn Ebî Üsaybia, Muvaffakuddîn Ebü’l-Abbâs Ahmed. *Uyûnü’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etibbâ*. nşr. Nizâr Rıdâ. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, t.y.
- İbn Havkal, Ebü’l-Kâsım. *Sûretü’l-arz*. Leiden: E.J. Brill, 1938.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. 14 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Maârif, 1981.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Ma’ârif*. nşr. M. İsmâil es-Sâvî. Kahire, 1970.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü Tecâribi’l-ümem*. nşr. H. F. Amedroz- D. S. Margoliouth. 2 Cilt. Oxford, 1920.
- İbn Rüsteh, Ebû Alî Ahmed b. Ömer. *el-A’lâku’n-nefîse*. çev. Ali Fuat Ekber. Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d. *eş-Şabâkâtü’l-kübrâ*. nşr. İhsan Abbas. 9 Cilt. Beyrut, 1968.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntazam fî târihi’l-ümem ve’l-mülûk*. nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. 18 Cilt. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1992.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *Menâkibu Bağdad*. tsh. Muhammed Behcet el-Eserî el-Bağdâdî. Bağdat: Matbâatu Dârü’s-Selam, 1342.
- İbnü’l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî t-târih*. nşr. C. J. Tonberg. 13 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır-Dâru Beyrut, 1965.
- İbnü’l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü’l-Büldân*. thk. Yusuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemü’l-Kutub, 1996.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed. *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*. nşr. M. J. de Goege. Leiden: Brill, 1870.
- Kalkaşendî, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu’l-A’sâ fî sinâ’at’il-inşâ*. Kahire: Matbaatü’l-Emîriyye, 1914.
- Kan, Kadir. *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Kaya, Seyfettin. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Rasathaneler*. İstanbul: Libra Kitap, 2020.

- Kazvîni, Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1960.
- Kenedy, Hugh. "The Military", *Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-932)* ed. Maaïke Van Berkel vd. Leiden: Brill, 2013, 111-141.
- Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemaleddîn Ali b. Yusuf. *Kitâbu İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l'ilmîyye, 2005.
- Kılıç, Hulusi. "Ebû'l-Ferec el-İsfehânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/316-318. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Kurt, Hasan. "Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabî Kusam b. Abbas", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 565-579.
- Lassner, Jacob. "Why did the Caliph Mansûr Build ar-Rusâfah? A Historical Note". *Journal of Near Eastern Studies* 1/24 (Ocak-Nisan 1965), 95-99.
- Lassner, Jacob. *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*. Detroit: Wayne State University, 1970.
- Le Strange, Guy. "Description of Mesopotamia and Baghdâd, Written about the Year 900 A.D. by Ibn Serapion". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain And Ireland* (Ocak 1895), 1-76.
- Le Strange, Guy. *Baghdad During the Abbasid Caliphate*. Oxford: The Clarendon Press, 1900.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahşenü't-tekâsîm fî marifeti'l-ekâlim*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: E.J. Brill, 1906.
- Merçil, Erdoğan. "Tevkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/35-36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü's-sâde, 1965.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Mülayim, Selçuk. "Tonoz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/238-240. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Öğüt, Salim. "Ebû Yûsuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/260-265. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Cami (Dini ve Soskültürel Tarihi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/91-92. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

- Öz, Mustafa. “Keysâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/362-364. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Öz, Mustafa. “Keysâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/362-364. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Öz, Mustafa. “Râfizîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/396-397. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. “Adudüddevlâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/392-393. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Özaydın, Abdülkerim. “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/441-442. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Özaydın, Abdülkerim. “Müstâîn-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/112-113. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Özaydın, Abdülkerim. “Râzî-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/489-490. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Özcan, Abdülkadir. “Ayyâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/296. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Özen, Şükrü. “Kâdî'l-Kudât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/77-82. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Özervarlı, M. Sait. “Firdevs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/123-124. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Öztürk, Levent. ‘Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Hamam var mıydı?’, *Afyon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri*, ed. Berrin Okka (vd.). 515-519. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2020.
- Öztürk, Levent. *İslam Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Öztürk, Levent. *İslam Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Polat, Hüseyin. *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l Ferec İbnu'l-Cevzi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Sâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin. *el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fî târihi'l-vüzerâ*. nşr. Hasan ez-Zeyn. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1990.
- Sâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin. *Rüsûmu dâri'l-hilâfe*. nşr. Mîhâîl Avvâd. Kahire: Dârü'l-afâki'l-Arabî, 2003.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Vâsıt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/541-544. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

- Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ. *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakîlillâh*. nşr. J. Heyworth Dunne. Beyrut: Dârü'l-mesîre, 1983.
- Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ. *Kismün min ahabâri 'l-Muktedir-Billâh el- 'Abbâsî*. nşr. Halef Reşîd Numân. Beyrut: Dârü's-şuûni'l-İslâmiyyeti'l-âmme, 1999.
- Şeşen, Ramazan. “Dârülhilâfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/538-539. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Şeybânî, Muhammed Sa'd. *Târîhu 'l-İrâk zemenü 'l-hilâfeti 'l-Abbâsiyyeti fî Bağdâd 'alâ ahdi 'l-Mu 'tazîd billâhi 'l-Abbâsî*. Tunus: el-Atlâsiyye li'n-Neşr, t.y.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*. nşr. Ebu'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru süveydan, 1967.
- Tenûhî, Ebû Alî Muhassin b. Ali b. Muhammed. *Kitâbü 'l-Ferec ba 'de 'ş-şidde*. nşr. Abbûd eş-Şâlecî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1978.
- Tenûhî, Ebû Alî Muhassin b. Ali b. Muhammed. *Nişvârü 'l-Muhâdara ve ahabârü 'l-müzâkere*. nşr. Abbûd eş-Şâlecî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1995.
- Terzi, Mustafa Zeki. “Gulâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/178-180. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Tuncel, Metin. “Fırat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/31-33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Usta, Aydın. “Üsrûşene”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/391-392. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Vâzih. *Kitâbü 'l-Büldân*. nşr. Muhammed Emin Dennâvî. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Vâzih. *Târîhu Yâkûbî*. Beyrut: Dâru sâdır, t.y.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah. *Mu 'cemü 'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1977.
- Yalçın, Mehmet Fatih. “Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsülettıbbâlık”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 15/2 (Aralık 2015), 283-296.
- Yetkin, Şerare. “Abbâsîler (Sanat)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/49-56. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdullah b. Tâhir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/137-138. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Beckem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/287-288. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

- Yılmaz, Metin. “Abbâsîler Dönemi Bağdat Zindanları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (Aralık 2016), 79-121.
- Yılmaz, Saim. “Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh”. *İSTEM* 6/12 (Aralık 2008), 71-103.
- Yılmaz, Saim. “Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer’in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasi Etkinliği”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/30 (Aralık 2007), 121-152.
- Yılmaz, Saim. *Anadolu’da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Yılmaz, Saim. *Mu‘tazî ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.
- Zeydan, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2019.